

Leo y escribo
en mi lengua.

Mixteco Alta 1

Ka'vini de nateeni
tu'un savi.

Ñuu savi 1

Sivi: _____

_____

Sivi Ñuu luli: _____

_____

Sivi Ñuu ka'nu: _____

_____

DIRECTORIO

Mtro. Aurelio Nuño Mayer
Secretario de Educación Pública

Lic. Héctor Mauricio López Velázquez
Director General del INEA

Créditos a la presente edición

Coordinación general
Celia del Socorro Solís Sánchez

Coordinación académica
Sara Elena Mendoza Ortega
Elisa Vivas Zúñiga
Luis Alavez Bautista

Compilación
Guadalupe Adela Santiago Bautista
María de los Ángeles Sánchez Espinoza

Adaptación para la población hablante en lengua indígena
Guadalupe Adela Santiago Bautista

Asesoría académica
María de los Ángeles Sánchez Espinoza

Revisión técnica
Oscar Tlalmis Jiménez

Revisión de la escritura de indígena
Juan Julián Caballero

Coordinación gráfica y cuidado de la edición
Greta Sánchez Muñoz
Adriana Barraza Hernández

Seguimiento editorial
María del Carmen Cano Aguilar

Revisión editorial
Laura Angélica de la Torre Rodríguez
Gabriel Nieblas Sánchez
Alma Alicia Naves Merlín

Diseño
Ricardo Figueroa Cisneros

Diagramación
Jesús García Morales
Jorge Alberto Nava Rodríguez

Ilustración de portada
Ricardo Figueroa Cisneros

Ilustración de interiores
Ernesto Arce Ortega
Stephania Hawley Suárez
Ismael David Nieto Vital
Irvin Richard Zela Velázquez
Ricardo Figueroa Cisneros
Esmeralda Ríos Rodríguez
Valeria Gallo López de Lara
Cristina Niizawa Ishihara

Leo y escribo en mi lengua. Mixteco Alta 1. MIBES 3. Libro de lecturas. D. R. 2016 ©Instituto Nacional para la Educación de los Adultos, INEA. Francisco Márquez 160, Col. Condesa, Ciudad de México, C.P. 06140.

Esta obra es propiedad intelectual de sus autoras, y los derechos de publicación han sido legalmente transferidos al INEA. Prohibida su reproducción parcial o total por cualquier medio, sin autorización escrita de su legítimo titular de derechos. Algunas veces no fue posible encontrar la propiedad de los derechos de algunos textos aquí reproducidos. La intención nunca ha sido la de dañar el patrimonio de persona u organización alguna, simplemente el de ayudar a personas sin educación básica y sin fines de lucro. Si usted conoce la fuente de alguna referencia sin crédito, agradeceremos establecer contacto con nosotros para otorgar el crédito correspondiente.

ISBN *Modelo Educación para la Vida y el Trabajo*. Obra completa: 970-23-0274-9

ISBN *MEVyT Indígena Bilingüe con Español como Segunda Lengua*: 970-23-0500-4

ISBN *Leo y escribo en mi lengua*. Mixteca Alta 1. MIBES 3. Libro de lecturas: En trámite

Ja yoso nuu tutu

Nuu kije'e	5
Lejo ya'a	6
Yaka	7
Kata je'eni nana.....	8
Kaxin, axin tikanaxi	9
Tee luli jin nanaji	10
Tatyi jin viko	11
Tina jin tio'o	12
Iso jin tee	13
Tee tasi nee nuu kuiñi	14
Viko tanda'a iso	15
Nda se'e tee jakin itu	16
Xunkui jin tikaka	17
Tika tyityi jin tioko	18
Tiñi yaji xita.....	19
Pelu jin ñutun kuun xu'un	20
Tikuva jin tikoso li'li (Tu'un nakani <i>tarahumara</i>).....	21
Yoo	22

Tu'un kuiñi jin tikoso li'li	23
Uja ndixu'u	24
Tee ja jini	25
Juana jin Miguel.....	26
Tu'un ja na'an ja nsa'a in ña'an ña'nu (Tu'un jani ni ini)	27
Nasa nkuu ja iyo in ve'e skua'a nani Hakwiékame	28
Tee jin nuni.....	29
Ta'an keta'anji.....	30
Tee ña'nu jin tee luli ndeka ndixu'u.....	31
Nana ña'nu jin uni se'e ñaniña.....	33
Tee yi'i tiñu skua'a nani <i>sufi</i>	35
Nda tiaka ja nduu kuu initi kuuti tiaka.....	37
Tasu jin ndika'a.....	38
Nuu jikan nda savi ñuu Acatlán.....	39
Tio ndoo jin tioko	40
Tu'un uni ndatiñu	41
Tee jin iso	42
Ndijako jin tiva'vu	44
Kuku jin tyin	46
Iso jin tiva'vu.....	48
Tee ndo'o nda'vi	49
In ndixikui ja kuu ña'a luli	51
Tu'un kiti yuku.....	53

Nuu kije'e

Nuu nkuva'a Tutu ka'vi tu'un savi, ni jani ininda ja kuu ka'vi sii inini, suni kuu ka'vi ni'ini, de kuu kunini nasa jani ini inka ntyivi ja suni kuu ini ja skua'a nasa natee tu'un ka'an nuu ñuu ndee. Tutu ya'a nani *Ka'vini de nateeni tu'un savi. Ñuu savi 1.*

Nuu tutuni yoso nda tu'un jaa natee nda ntyivi jaa ka'an tu'un ja na'an ja iyo nuu kuaiyo nuu Ñuu Ko'yo, de kuu kunini nasa jani ininda, nasa ndee nda jin natiñu sa'a nda ja yoso nuu tu'un ja na'an, tu'un nakani jin tu'un va'a ini.

Jikan ta'vi nuuni, ka'vi kuaryini Tutu ka'vi tu'un savi, tava kuu tu'va ñamani ka'vini, de suni kunini nasa natee tu'un savi de kuu ka'vi ni'ini. Suni kanuu kunini nasa kuu natee tu'un savi, de kuu ka'vi va'ani tu'un savi.

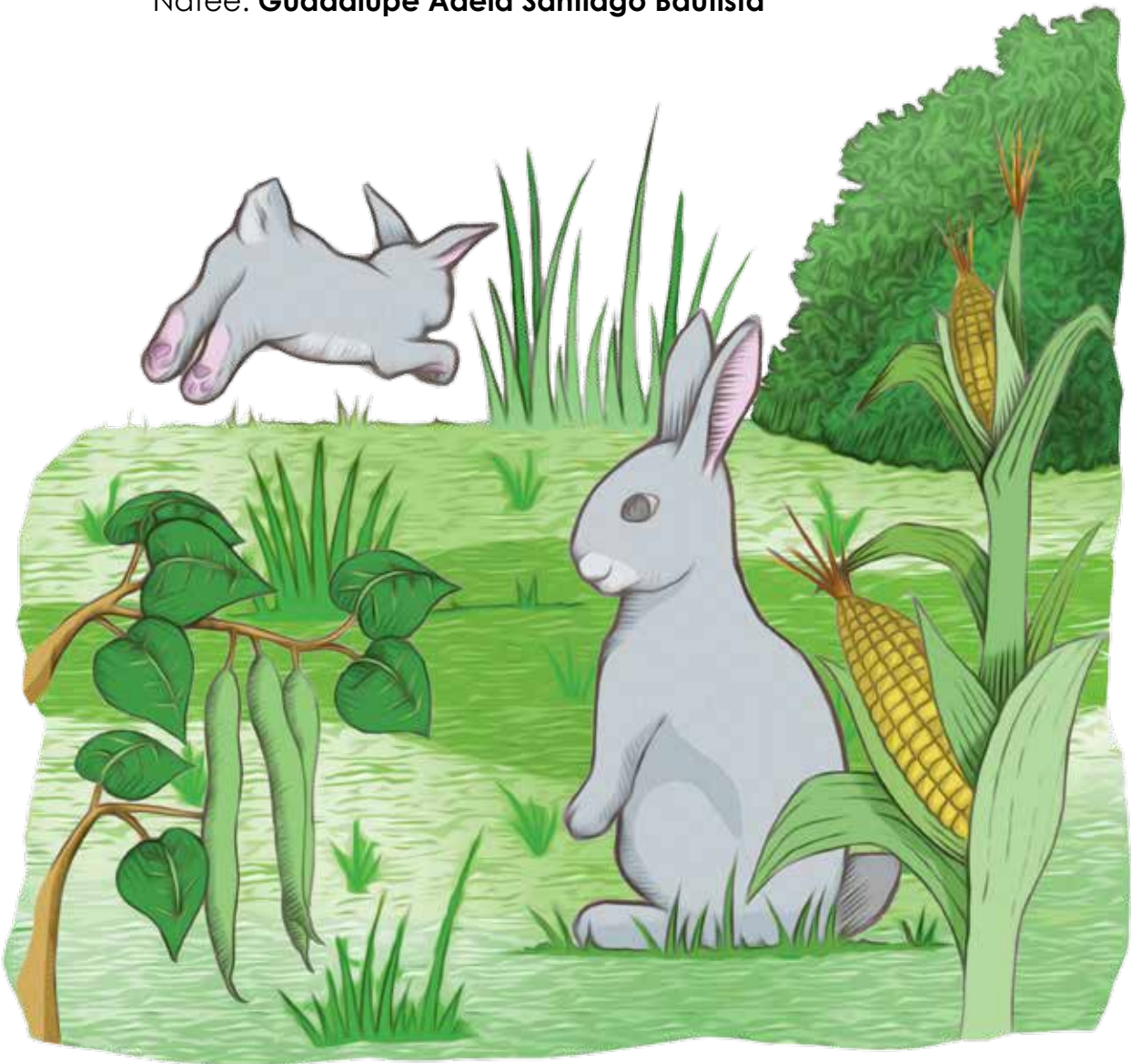
Kuu nika tuu nda'an inini Tutu ka'vi tu'un savi.

Lejo ya'a

Ndava, ndava lejo ya'a nuu ite.
Ite yuute kaji ti kuuni ti,
ndava, ndava lejo ya'a yu'u itu,
itu yuute kaji ti kuuni ti,
ndava, ndava lejo ya'a yu'u ndutyi,
ndichi yuute kaji ti kuuni ti.

Natee: **Guadalupe Adela Santiago Bautista**

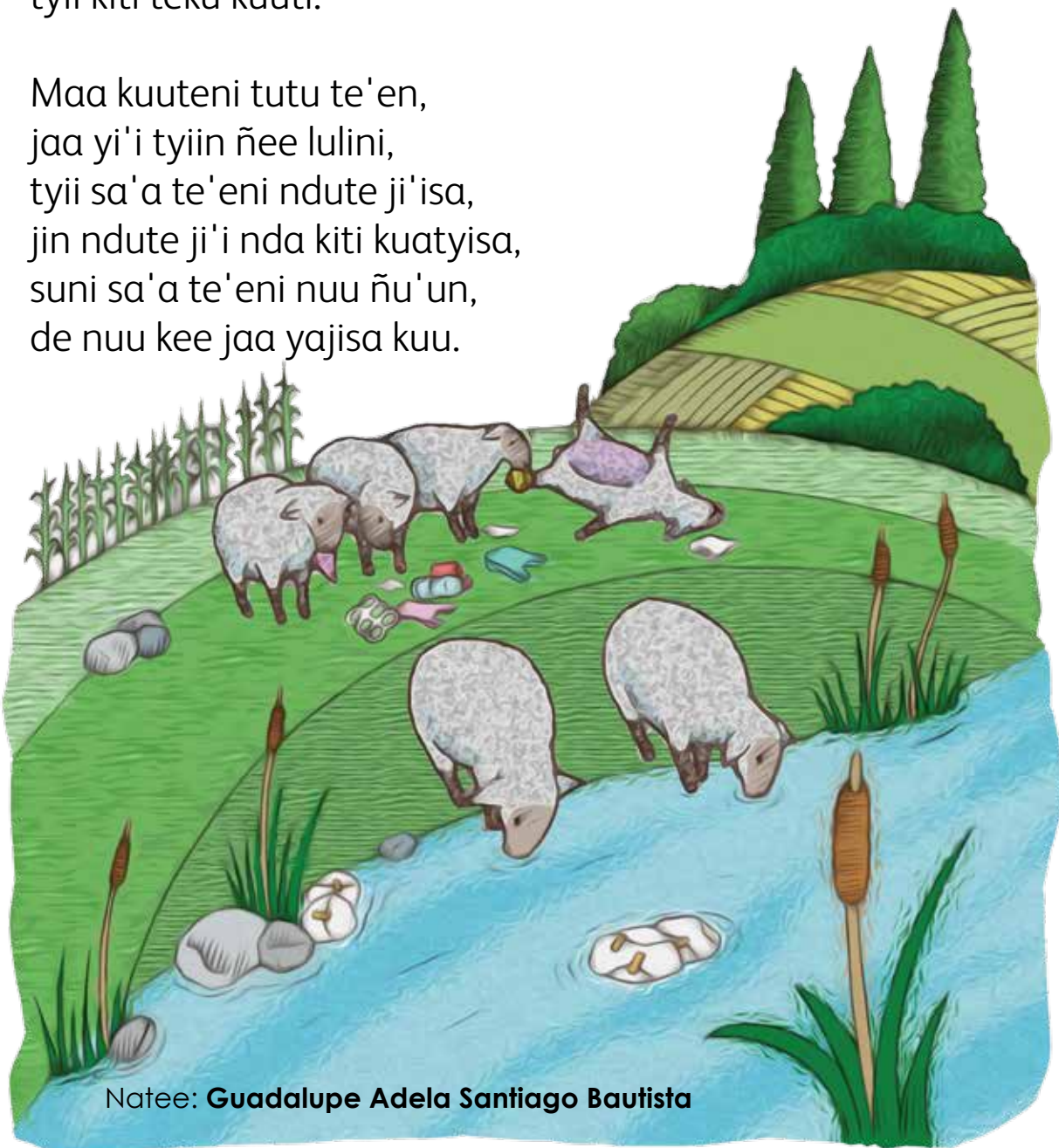

Yaka

Maa kuuteni yaka tutu xii,
tyi nani'i litusa, de kajiti,
de su ntasi jititi de kuuti,
de suni nta'vi taati,
tyii kiti teku kuuti.

Maa kuuteni tutu te'en,
jaa yi'i tyiin ñee lulini,
tyii sa'a te'eni ndute ji'isa,
jin ndute ji'i nda kiti kuatyisa,
suni sa'a te'eni nuu ñu'un,
de nuu kee jaa yajisa kuu.

Natee: **Guadalupe Adela Santiago Bautista**

Kata je'eni nana

Kata je'eni yaa savi,
kata je'eni taa jita je'e,
xini nda'a tee sa'a yaa.

Kata je'e sii ini nana,
kata je'eni jin sa'ma savi,
kata je'eni ta jita je'e viko savi.

Suni se'e viko savi kuuni nana,
de ka'ani, de katani jin tu'un savi,
tani jita je'eni yaa savi.

Natee: **Guadalupe Adela Santiago Bautista**

Kaxin, axin tikanaxi

Kaxin, kaxin, tikanaxi tee kasiki,
jinu, jinu de ini ichi.

Kaxin, kaxin, tikanaxi tee itunti,
kua'an de tyijin nda tunti.

Kaxin, kaxin, tikanaxi tee sontuja,
kua'an de nde yoso ntuja.

Kaxin, kaxin, tikanaxi tee itu tasu,
kua'an de nde yuku itu tasu.

Kaxin, kaxin, tikanaxi tee nunuma,
kua'an de nuu iyo yavi numa.

Kaxin, kaxin, tikanaxi tee kasiki,
sa'a de viko kasiki.

Natee: **Guadalupe Adela
Santiago Bautista**

Tee luli jin nanaji*

In jityi kua'an tee luli so'o, nuu ve'e skua'a de ni sa'a kui'na in tutu ka'vi, jeno'o jin tutu nuu si'i. Ta nenda jin tutu ka'vi de nkusii ini si'i, tyi nke'en kaña tutu ka'vi se'eña, de nduu nkanaaña ji se'eña, de jini sii ini tee luli, de je'ejin ni sa'a kui'naji tya'a tyukuan.

Sukuani nkije'e tee luli sa'a kui'na, sanaa kuiti de natin tee nee tiñu tee luli nuu kuatyi, de nkiviji ve'e kaa, de nkatyi tee nee tiñu ja ka'nideji.

Nanaji ñanku ka'nu ini nakuu ja sa'a, jaku, jaku je'en jende'e se'e yii luli. Ta jiniji ja jaku nanaji, de nkatyiji nuuña: "Tu ndu ninkuu sii inini ta nisa'a kui'nasa ja xi'na ñu'u, de nduu kuakuni mita niku".

Natee: **Dora María de la Cruz Luciano**

* Ervey Castillo (coordinación). *La voz que madura. Antología de los talleres literarios de Nacajuca, Tabasco*, H. Ayuntamiento de Nacajuca, CONACULTA, 2009, p. 47. (La Caza de la Tribu)

Tatyi jin viko*

Ndututu tatyi va'a nuu
Ñayivi. Nastutu de naskute
nuu tatyi nda viko iyo andivi.
De jinini ta nakanda viko.

Ta yi'i ni'i tatyi yu'va
suni nastuto tikatia, suu ku ja
sanaa de nduya'a andivi.

Ityi nuu ndava tikuva jin
saa, yi'i tatyi yu'va.

Iyo ta nduu yaa viko. Suni
kuu kasikini de kunte'eni a
kani inini ta nduu viko na in
ndatiñu, ñutun, kiti, iyo ta
suni nukuna'a takaa ntyivi.

Iyo ta nduu takaa tilu
katyi, suu kuatyí in tilu tatyi
kuu. Ta nduu viko tuun de kii
savi xeen.

Tu jinini nenta kua'a viko
andivi, kunte'e va'ani na kuu
ja nduu kau'an.

Natee: **Julieta Fierro**

* Felipe Garrido (coordinación). *Leamos mejor día a día. Antología. Primer grado*, México, SEP-AFSEDF, s/a, p. 68.

Tina jin tio'o*

Tina: Jrrrrrrrrrrr, jrrrrrrr.

Ntyivi nakani: In kivi, ni'in ne'e nakisi tina maati, sanaa de jiniti ja takuu ja jaku kuu.

Tio'o: Vuuuuuu, vuuuuu.

Ntyivi nakani: Nkije'eti nandukuti ninu iyo kiti kuu yu'u, takuu ja jaku kuu, sanaa de jiniti ja vivi'i kuu yu'u de ninkatyi:

Tio'o: Sa'a tu'un mani ini, ma ka'ninu ndu'u, maa kajinika ndo'o.

Ntyivi nakani: Ta nanee tina nda'ati...

Tio'o: Vuuuuuu, vuuuuu.

Ntyivi nakani: Mati'in nika de ka'ni tina tio'o ja sta'mati tio'o jin je'eti.

Tio'o: Vuuuuuu, vuuuuu.

Ntyivi nakani: Nuu jiniti ja sukuan nindo'o tio'o nikunta'vi initi tio'o, ja je'e sukuan kuu ja ndisoti tio'o ndaka kivi.

Ndikoni nuu Tutu ntyivi ña'nu,
de nateeni.

* Sandra Guadalupe Ac Chi. *K'aayo'ob yéetel tsikbalob'ob. Cantos y cuentos en maya*, México, SEP, (Libros del Rincón) 2002, p. 50.

Iso jin tee*

Nakaninda ja ndo'o tee jin iso. Ni jakin kua'ade ndutyi jani inide xikode ndityi, de ni sti'i iso yuku ityi ntyajiti.

Nijani inide ja kanide nuu yuku ityi nda ja skunu saa, tava siu'ude iso na ki'inti inka nuu yuku ityi kikajiti, de ñajinide ja tyin yuu ka'nu kaa yu'u ndutyi ndivi iso. Sanaa nkenta tina ndusu de nani'in ndati iso kui'na.

Tee jakin ndutyi nkatyi: “Mita de kuninu iso, kaji tina ndo'o, de tuu ji'inu nduu na kanaa ka jinto'o, suni nkitika ini nda ntyivi kunte'enda ndo'o, nentanuka kajinu yuku ityi, sukuande skua'anu nduu kajinu yuku ityi tatu, de kuninu nduu ke'enu ndatiñu tatu”.

Natee: **Marciana Gálvez Melecio**

* Rosa Román Lagunas (compilación). *Antología de cuentos indígenas de Guerrero, México*, Conaculta, 2007, p. 40.

Tee tasi nee nuu kuiñi*

Ndee in tee tasi ja nduu kuiñi, iyo saka ini tyi nsa'a saka nda ntyivi ñuu, nikiti ini nda. De jinunda jin de natinda de ninkani ne'enda, nde ni ndakue'e ne'e.

Ndakue'e ne'en nenda ve'e. Jaku, jaku ndee de nkenda mpaa, de jikatu'unde na kuu jando'o:

—Nakuu ja ndo'oni mpaa.

—Nitin de ni nkani ndasaan, tyindeeni saan. Kua'an nake'eni minki xinisa jin niñi anosa jan nkinto nuu ni nkani nda saan.

Je'en mpaa tee tasi nee nuu kuiñi, jenantuku ja jika tee tasi, de ni niñi ano, ni minki xini nduu ninani'inde.

Ñukuan de nduu ni nduuva'a tee tasi de nuku'un nuude ta ñu'un nuu kuiñi, suni nduu kani ixi yu'ude.

Nanduku de nasi'a: **Alfonso Martínez Merced**

* *El viaje de Oriflama y más leyendas. Cuentos de brujos I*, México, Conafe, (Colibrí), 1990, p. 22.

Viko tanda'a iso*

Viko tanda'a sa'a nda nuu tanda'a in tee jin in ña'a, iyo viko tava kuni nda ta'an nduu ja nitanda'a nduu.

Nakani nda nu'ni iso jin yo'o, sanaa nikenta kuiñi, de jikatu'unti iso:

—Nuku nu'ninu iso.

—Ja tanda'ani kuu ja nu'nini, suni kuu kuiñinu nuuni, tata kuiñi.

Nista'vi iso kuiñi, ja ninkatyi ja tanda'ati. De ni nkatija kuiñi.

—Tu jininu ja kuu yaa de ka'ndi, de koo ñamanu,

—nkatyi iso.

Nantaji kuiñi iso, de ju'ni maa nuu nu'ni iso. Kuatyi ntya iso de jinu ne'e kua'an, nikayu yo'o nuu ju'ni kuiñi maati, sukuan nkuu de nkakuti. Je'enti nantukuti iso, nduu ninani'iti de kajiti iso, de ndi'i tu'un nakani.

Ji'i ne'e kaa iso, su ndito tika kuu ja nkakuti nuu kuiñi.

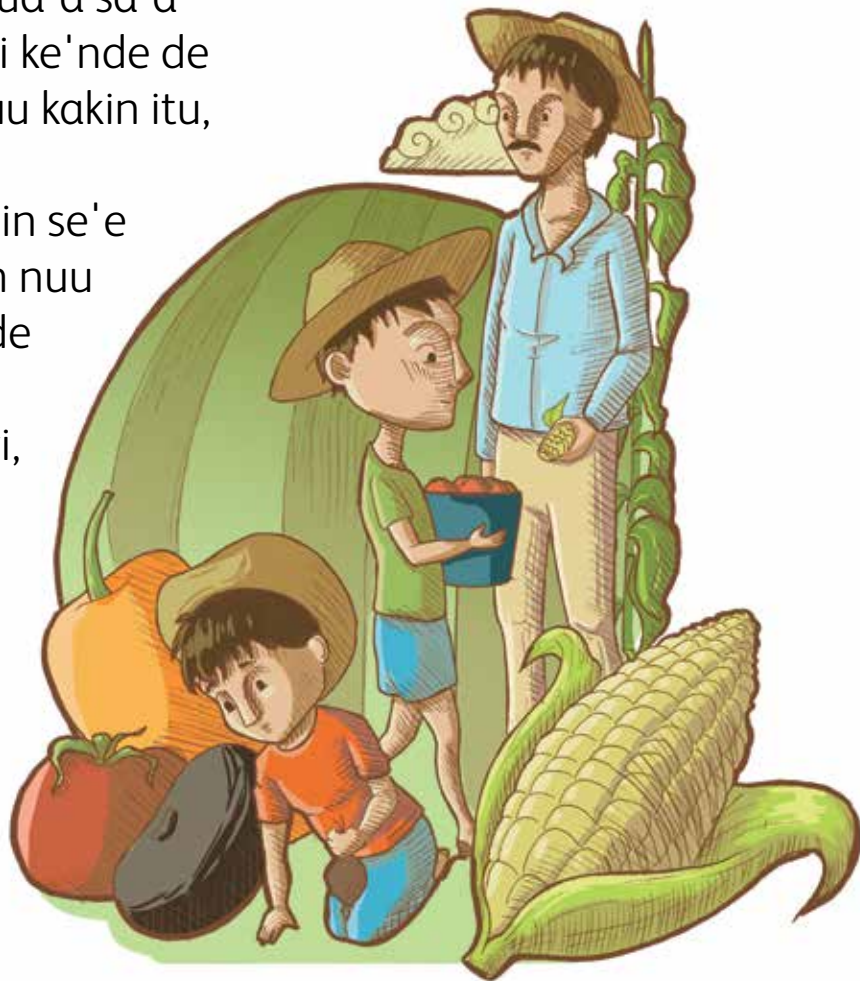
* SEP. *Español. Primer grado. Primaria, México*, SEP, 2011, p. 26.

Nda se'e tee jakin itu*

Nde luli nda se'e tee jakin itu, de kije'e nda je'en nda jinde yuku, ta iñu a uja ni kuiya nda de nikin ndade kua'an nda yuku, sukuani de kue, kue kije'e sa'a tiñu nuu itu, natu'un yuku, jete na in ya'mi, natu'un ndutyi, nastutu tinana jin ya'a.

Ta kije'e nda se'e tee jakin itu je'en nda yuku, kuatyí nde'e nda nuu nda'ade nasa satiñude, sukuani de kue, kue kije'e nda sa'a nda tiñu nuu itu, natu'un yuku, jete na in ya'mi, natu'un ndutyi, nastutu tinana jin ya'a. Sukuan kije'e skua'a sa'a tiñu nuu itu, kusaa de jini ke'nde de nastutu tutun, nastaa nuu kakín itu, suni jini kaki de skee itu.

Nda sutyi luli ja kuu jin se'e tee jakin itu, kije'eji je'en nuu yuku, kuatyí tuu kua'nji de nendaji ta kua kuu nee, sukuan ni jikaji ndaka kivi, nde tatuji, ja je'e ñukua kuu ja nduu kasiki ne'eji. De tu ja'nuji de jini va'aji satiñuji, ta'an iniji ki'inji yuku, suni kuu sii iniji tu nkuu va'a ituji, tyi ñukua ni'iji ja yajiji.

Natee: **Patricio May Pantí**

* Felipe Garrido (coordinación). *Leamos mejor día a día. Antología. tercer grado*, México, SEP-AFSEDF, 2011, p. 166.

Xunkui jin tikaka*

Nikuu ja ta'an ini natyiñu'un nda jin in tu'un ka'an nava'a, de kunto'o kueba ja je'e tu'un ka'an nava'a.

Ta yoso tikaka nde xini ñutun yi'i yu'uti ti de jani initi kajiti ñuja xikui ja nsa'a kui'nati nuu ya'vi de ni jiniti nuu xunkui de ninka'an xunkui nuuti.

—Naka xiñu tuminu tikaka, vii kaanu, naka vii nde'enu, tu ja iyo tatyi de nduu. Na kuntee nuunu.

Ta nka'an tikaka naa, kuu vixiti jin tatyiti nuu xunkui, de ni nandikati ti'ati, de nkoyo ñuja xikui kua'an, ñama ne'e nantika xunkui yu'uti, de natyi'i yu'uti ñuja xikui de ntyajiti.

Sukuan ndo'o tikaka naa, de jaku kuebati, ja nduu nkuu ka'nu initi de sta'vi xunkuiti.

Ste'eni tu'un ja kanuu koo ndito jaa tuni, tyi ja skua'a de jini nakuu ja kundee.

Natee: **Fedro**

* Berta Hiriart (selección). *Antología. Fábulas clásicas*, México, Lectorum, 2005, p. 21.

Tika tyityi jin tioko*

Ndee tioko nasityiti nuu nkanti kuaiyo nuni ndi'i ja nastututi yoo savi, tava natyu'un va'ati de kajiti yoo yityi. De nijini tika tyityi nuni ndi'i nasityi tioko, ndande tika tyityi nuu tioko de nijikanti in luli nuni kajiti, de ni nkatyi tioko nuu tika tyityi:

—Ta'an nda'vini, de ninu ntyintee nuu ndu'u tani ñu'uni nisa'atiñuni.

—Jikonuuni jita nuu nda nda'a ñutun —nkatyi tika tyityi—; suu kuu ja nduu ni nuneni ndukuni nuni kajini.

—Va'ani tu jitanu yoo savi —nkatyi ñama tioko—, mita de kataje'enu yoo ndii —nkatyi jini ni nastututi nuni ndi'i, kua'anti ji ini yaviti, de jakuti nde'eti tika tyityi naa, jin ja kuxi.

Kanuu ja satiñu ne'o, tava nduu kumani a kajo, ityi nuu. Nuu ndaa ja kuxi nini kuu ja kumani, de suni nduu kaya ndatiñu nda.

Natee: **Esopo**

Ndikoni nuu Tutu ntyivi ña'nu, de nateeni.

* Esopo. *Grandes de la literatura. Fábulas*, México, Editores Mexicanos Unidos, 2010, pp. 15-16.

Tiñi yaji xita*

Nakani nda ja iyo in ña'a ja nastutuña xita lu'un ja kintoo, de ta kua'an kunee de natyiso va'aña, tu nkunee de kenta tiñi kui'na va'a, va'ayajiti xita lu'un. Ta tuu de ja ndi'i yu'u xitaña kuu tikoso, sa'a tiñi kui'na de nkatyiña:

—Na tatyí ka kuu tiñi kui'na, nintyaji tukunu xita lu'uni, mita de ke'en ja kajinu, natyiso sukun va'ani xita lu'uni.

Nuu nkunee tuku, natyiso sukun va'aña xita lu'un, ta nintuu tuku kivi teen ndi'i xitaña nkuu tikoso yu'u, de nkatyi tukuña:

—Na nda'vi nukaa tiñi, tuku ntyajinu xita lu'uni, naka nduu ku'unu, nkije'eña kanteeña nuu ntyaji tiñi, de suuti nene nde nuu sukun yika ve'e, de jiniti ja kanteeña yu'u xita lu'un ñukua nuu ntyajiti, de ninkatyiti:

—De kukini ne'e iniña nde'eña nuu ntyajini jiña, de nuu ntyoso ndivi lulini nduu nde'eña.

Natee: **Bartolo Ortega Torres**

* Rosa Román Lagunas (compilación). *Antología de cuentos indígenas de Guerrero*, México, Conaculta, 2007, p. 127.

Pelu jin ñutun kuun xu'un*

Jani ini Pelu sa'a sakaji nda ta'anji. Nakoo ne'enji jentukuji in ñutun luli nii, de stin, stin xu'un nuu kuaiyo nda'atu, de nukundee to'oji je'etu, ndetuji ja ya'a ntyivi jika ityi. Ja nkunuu ja ndeeji de nketa nda tee jika ityi, de nkatyi nuu nda ja xikoji ñutun kuun xu'un.

—Nasaa xikonutu —nkatyi in nda tee ñukua.

—U'un xiko xu'un ndeetu —nkatyi Pelu, ja nkuu ke'en nuu jikan in sukuan xu'un.

—Ya'vi ne'e. Taji ndani uu xiko uxi.

—Makuu, nsuu ja jiko xinisa tu tajisa ja sukuan. Ñutun kuun xu'un kuutu. Tu ke'en ndanitu de kuu kuika ndani.

U'un xiko xu'un kuu ma nuu ki'intu.

Su xi'na kisisatu de nake'ensa xu'un ndee nda'atu.

—Kuu kisitu. Tu ñutun kuun xu'un kuu de kuun kue ka ja kuu ndani.

Sukuan nisa'a Pelu nixiko ñutun, de nkitoji jin ndi'i xu'un.

* Felipe Garrido (coordinación). *Leamos mejor día a día. Antología. Primer grado*, México, SEP-AFSEDF, S/A, pp. 92-93.

Tikuva jin tikoso li'li

(Tu'un nakani *tarahumara*)*

Nuu ñini ndava, ndava tikuva, nuu yuu
kua'anti, sanaa jiniti ja jita in tokoso li'li.
Nitandeeti natu'unti jin tikoso li'li.

—Vii kuu ja kuuni tikuva nuu ñayivi —nkatyi
tikuva.

—Kuu sii ini ndeeni ya'a —nkatyi tikoso li'li—
de nduu ndavani takuu nuu ndavanu.

—Nta'vi taa kiti luli —nkatyi ti—, kusii
ini xaa ja jita jin ja ndava.

Ndava, ndava tikuva kua'anti de ni
ñini. Ja nduu inka kivi kua'an nda sutyi
luli yuku, de xi'na ñu'un ni jini nda in
tikuva.

Nduku nda tin nda tikuva. Ndava ne'eti,
ndaati, nuuti, de nduu ni nkakuti, ndatu ne'eti
de jekunteeti xini tuyaa luli, nketa nda sutyi luli,
in staa tumiti, inka staa maati, sukuan ni skuatyi
nda tikuva.

Yi'i tikoso li'li ini ve'eti de nde'e, nde'eti, ja
ndo'o tikuva, de jani inti. “Iyo sii ka ini ja kuu
tikoso li'li”, nsuu na inka kiti.

* SEP. Español. Primer grado. Primaria, México, SEP, 2011, p. 123.

Yoo*

Kuu ko'oyo in tikasi yoo, suni kuu ko'oyo takuu nuu ji'iyoo tatan ta in jika nkandi. Va'a ko'o yoo de nenta va'a ma'na nuuyo, suni kuu kuntanyo, suni kuu kutantan nda ntyivi ku'u ano jin xini. Kuu ku'un iluli yoo ini itini va'a ka nuu tatyí xeen, nsuu nda'a iso. Suni kuu kuetiñuni de tandee ntyivi ta'an ini nuuni, kuu kuetiñuni tava skununi nda ntyivi tatan iyo nuu ve'e tatan. Kuu kaji sii ini nda sutyi luli nkuni kusun, kuu tyu'uni yuyu yoo nuu ntyivi ña'nu tava tyindee kuu kue.

Kuu tyi'i in nda'a yoo tyin sa'ma yi'i xinini, de kunini nani kuu inini. Tyu'uni in luli tatyí yoo tyin tia'a de ko'oni ta kanteeni, nasi'a nda'a kaa yoo nuu nda ntyivi yi'i ve'e kaa jin nda ja ndo'o tundo'o suni nda'vi tan.

Nuu nda ntyivi ja kuaku ñatin kivi kuu jin nda ntyivi ja kata kuteku na'a kanuu ko'o nda a kaji nda in luli yoo.

Natee: **Jaime Sabines**

* UNAM-INBA. *La poesía en el corazón del hombre. Jaime Sabines en sus sesenta años*, México, UNAM-INBA, 1987, pp. 176-177.

Tu'un kuiñi jin tikoso li'li*

Kue, kue, jika kuiñi kua'anti yuku, sanaa de ntyu'uti ja kaña, tyin ku'u "tyor, tyor", de nkatyiti:

—Na kuu ja kaña, ta kuu ja vaji in kiti ka'nu nsu ndu'u kuu. Tyi koto ka'ni ndu'u.

Tandee nuu kaña de nde'e, de nini va'a, ja tyin yaka yityi ñukuan kaña, de nkatyi:

—A ndo'o kuu, de ntyu'u ne'eni, tu kuu ininu kanaanu, de ja kati maanu kuu.

Tikoso li'li jekuta'an kuiñiji de nkatyiti ja kuu initi kanaati jin tikoso li'li. Je'en nduuti nde yu'u yute, de nkatyi nduuti ja xi'na nastuto ta'anti sade kanaati, de sukuan nisa'a nduuti.

Kuiñi nastututi, kini yuku, tiva'vu kati, tiva'vu na'nu, nda kiti ja nastutu tikoso li'li, kuu ñuñu, tiukun, timii, yoko.

Ta nkije'e ndati kanaa ndati, ni jinu ne'e nda kiti ja nastutu kuiñi, tyi nda kiti ja nastutu tikoso li'li nduu ne'e ndati nda ta'an kuiñi. Nda ta'an tikoso li'li nkuu sii ini ndati ja nkutee ndati jin kuiñi.

Natee: **Ermelindo Méndez Méndez**

Ndikoni nuu Tutu ntyivi
ña'nu, de nateeni.

* SEP. *Relatos tojolabales. Tantik lo'il Tojolab'al*, México, SEP-DGCPI, 2002, p. 31. (Lenguas de México, núm. 21)

Uja ndixu'u*

Nkatyi ndixu'u si'i nuu ndaa se'e luli:

—Nkituku kini ja kajo de kiini, tu nketa tiva'vu, ma nakune ndanu vie'e katyiti de kua'anti. —De tiva'vu yi'i yu'uti yata ñutun de jiniti ja nkee ndixu'u ka'nu kua'anti, de je'en nde'e tiva'vu nuu iyo nda ndixu'u luli, nkentati de skajanti vie'e de nkatyi:

—Nakune ndanu vie'e ja nentani jin ndeyu kajo. —Kuatyi jini nda ndixu'u luli, de nakune ndati vie'e, ni nkivi kunu tiva'vu ini ve'e, de ni ntyajiti nda ndixu'u luli. Ta nenta ndixu'u ka'un de nkije'eti jaku, jakuti, de nenta in ndixu'u luli ja nkuñama jekiyu'u de nkaku, suu nkatyi nuu si'i:

—Ma kuakuni, de nkinatoko tiva'vu.

Je'en nanduku nduu tiva'vu, de nkenta nduu nuu kaa tiva'vu kixinti. De ni ju'ni nduu tiva'vu, de je'nte nduu tyin tiva'vu, de natava nduu ndaka ndixu'u luli, natyu'un nda yuu tyin tiva'vu de nakiku nda jititi. Ndototi de nakooti kua'anti ndukuti ndute, ta jekindeyiti a ko'oti ndute, nkeeti nuu ndute de ji'iti.

Natee: **Ezequiel Aburto
García**

* Rosa Román Lagunas (compilación). *Antología de cuentos indígenas de Guerrero*, México, Conaculta, 2007, p. 43.

Tee ja jini*

Nakani nda ja nkuna'a ne'e ndo'o in tee, nukoso kiti ndee de kua'an ñuu nani Motozintla, ni ji'ide de jinide, ityi vandijide nke'en tukude ndute xeen, ji'i in luli, de natyu'un va'ade ini ñunude. Nukosode de kiti ndee de nuku'unde ityi, vajide ta sava ityi, de sanaa jinide ja jaku ñee yu'u ityi. De nkatyide: "Na ña'a kuu ja nakoo se'e, nuku skunuu se'e".

Naneede de ñee luli, nukoso tukude kiti ndee de kua'anji, jaku ni jikade de nka'an ñee luli jinde:

—Kunde'e nuuni.

Nukunde'ede nuu ñee luli. De jinide ja ka'nu ne'e nu'un jin tinuu. Ntyu'u ne'ede de skunuude nka'ade, de nduu ninkuu tyi tin kutu ne'e sa'made; nuku'un inide ja ñu'un ndute xeen ini ñunude, ndavade, de nijosode ndute xeen siki taty, sukuan nisa'ade, sade ninkaku nuu taty.

Sukuan kuu ja nakani nda tata ña'nu ja ndute xeen jin xenu, kuu ja yu'u taty jini, de kanuu ku'un in luli ndute xeen jin xenu ini ñununi tuu kua'ani yuku.

Natee: **Enrique Martínez Bravo**

* Federico Navarrete Linares (coordinación). *Hijos de la primavera. Vida y palabras de los indios de América, México*, FCE, 1994, pp. 126-127.

Juana jin Miguel

Nakani nda ja iyo in ña'a ja nani Juana, kutoo ne'eña yiiña, na'ade ja kutoo ne'eñade.

In jityi ñuneede tyi'ide tata, de nkatyide nuu nda ntyivi satĩñu jinde, ja kutoo ne'e ña'a si'ide maade, de nduu ninkatija nda ja nkatyide.

Tava kantija nda de nkatyi Miguel nuu nda ja sa'a in jito luli, de tyiso nda nuu jito, de kikatyi nda nuu ña'a si'i Miguel ja nani Juana, ja koo kuu ja ntyayi'i Miguel, de sukuan nisa'a nda.

Ta nenta nda ve'e Miguel, de nkee kunu Juana, de jikatu'un nakuu ja ndo'o yiiña, nda tee satĩñu ñukua nkatyi nda ja koo ntyayi'i Miguel de ji'ide.

Ni ntyaka ndi'i ka'an nda de staaña in yo'o ka'nu, ju'niña sukuña de jekondakaaña. Ñama ne'e nakoo Miguel nuu jito, suu ni sukuan kuu de ji'iña, sa de nikije'ede jakude. Nakani inide tu nduu nisa'ade sukuan, nduu nakuto'o ña'a si'ide.

Nuu nkento matu'un Miguel, nkije'ede ji'i ne'ede, nini kua'ande de nuku'un ini ta ni ji'i ña'a si'ide.

Tu'un nakani tee nee tiñu

Nakani: **Froylán Castañeda Vázquez**

Tu'un ja na'an ja nsa'a in ña'an ña'nu (Tu'un jani ni ini)

Kua'an ndi'i nda yuku, kua'an skee nda nuu itu, ñukuan nkintoo nda de, ta nkua nomi nda kusun nda de ninkenta ña'a ña'nu, nijikanuu ve'e kusun, nkatyi nda ja kuu kusun in yika ve'e, suni kuni nuu kusun ndamaa, de katiña ja yu'uña kusun matu'uña, de jikan a kuu kua'a nuu nda se'e si'i luli nda kusun ña jin.

Kuu nkatyi nda de jakavaña jin ña'an luli, ni ñuun de kaña kuuña, jini nda yuva ña'an luli, de nkatyi nda, nasa'ani, de nkatyiña, nduu nasa'ani, tia'vi ña'a luli tavakini uu kajini, ndee ne'eti xiniji, ni jani ju'vi ini nda, nakoo tata ña'an luli, ndavade tuji ja ka'nideña, nijinu ne'eña kua'ña, ta nanduku nda ña'an luli, nduu ninani'i nda ña'a luli, kuaty sa'maji nenta jin niñi yi'i ne'e nuu yuu nuu nkixiña jin ña'a luli.

Sukuan nkuu sade jeku'un nda ja nsuu ja va'a kuu ña'a ña'nu ja nkenta nuu nda, de nkuu kueka ne'e ini nda ja ji'i se'e si'i luli nda.

Nakani: **Sergio Vázquez Evaristo**

Natee: **Eliuth de Jesús Apóstol**

Nasa nkuu ja iyo in ve'e skua'a nani Hakwiékame

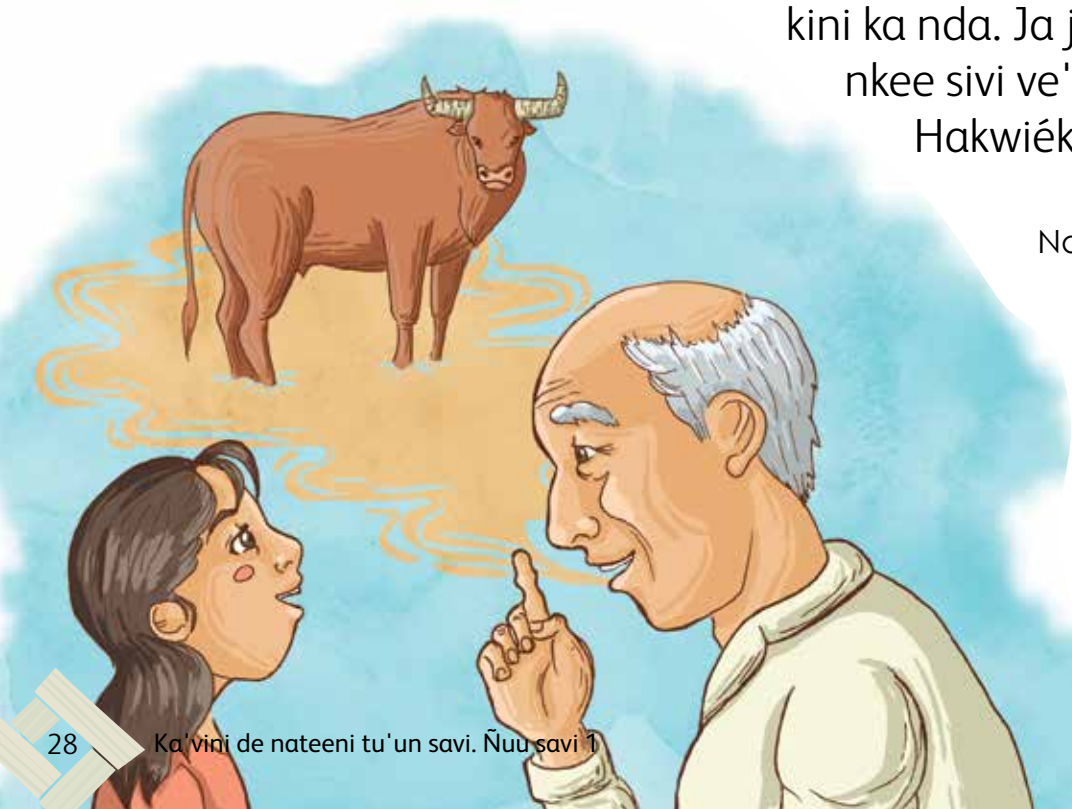
Ñuu nuu kee Calítique, kaa in ve'e skua'a nani “Hakwiékame”, nuu ndoo nda ña'a jin tee luli jika tiñu skua'a, ja vaji ndaji nuu nda ñuu iyo nuu kaa ve'e skua'a. Sivi ve'e skua'a ni ni'in nda ta ninkuva'a.

Nakani nda tata ña'nu, ja nda ntyivi nisatiñu nuu nkuva'va, ve'e skua'a nuu ndoo nda sutyi jika tiñu skua'a, ta kixi de jani nda ja kenta xtiki nuu nda de nduu je'e tu'un satiñu nda. Suni tivi, tivi nda kaa satiñu ndajin. Sukuan ndo'o nda de natu'un nda jin nda ntyivi ñuu nasa kuu ja sa'a nda de kuu satiñu nda nuu kuu va'a ve'e sakua'a.

Nda se'e ñuu jin nda tata ña'nu natyi'i ñu'ma nda kaa satiñu jin nda ntyivi ñu'un satiñu, suni nka'an nda jin ñu'un nde'yu. Sukuan nsa'a nda sade nkuu nisa'atiñu nda nuu nkuva'a ve'e skua nuu ndoo nda sutyi jika tiñu sakua'a, suni

nda ntyivi ja nisatiñu nduu nijani
kini ka nda. Ja je'e sukuan kuu ja
nkee sivi ve'e skua'a ja nani
Hakwiékame.

Natee: **Arturo Aguilar López**
Rodolfo Aguilar Carrillo

Tee jin nuni

Nakani nda ja nde kuiya ja na'a ne'e, nuu in ñuu iyo in tee nde'e ne'e ini, nduu nijini mani ndatiñu, de nduu ndetu si'i. Nastutu niñi tu nkuu skee de natyu'un va'a, de nduu nije'e ja kaji si'i.

Iyo siin in ve'e nuu natyu'un va'a niñi ja skee. De ndi'i ndoo xiko. Iyo ta jikaña in luli nuni kuu xita kajiña, de nduu nije'e niñi nuuña, tyi nkatyi ja nsu ja satiñu ja kunimani. Iyo tuni ta jinimani in luli nuni te'yu nuu si'i. Sukuan nindo'oña, de jaku, jakuña, ja siki ja kuu kueka iniña, ja se'e maaña, nduu je'ejí ja kajiña de kutekuña. Nde'e ne'e iyo ini, ndaka kivi jito nuu ñu'un niñi.

Sanaa kaa kixi, de ta ndoto de jini ja kaña ne'e, je'en jende'e nuu nuni de jini ja ndi'i nuni nkivi tindaku, ta nakoto maa de suni yi'i ne'e tindaku nuu kuñu maa de ni ji'i. Kuatyi maa yiki uun nkinto kaa nuu ñu'un. Sanaa jiniña ja kaña ne'e de je'ende'eña, de jiniña ja kaa katyi yiki nika se'eña, ñukuan de jeku'un iniña, ja je'e jaa iyo kuasun iniji de nduu ni jini maniji jaku nuni kuu ja ji'iji.

Tu'un nakani tee nee tiñu

Nakani: **Alicia Lucas García**

Ta'an keta'anji*

Va'a vii tu iyo ta'an keta'aji. Tani kuu ja nakoo de kenta nduva nkandi nuuyo, kuu jaa iyo in ta'an keta'anji. Kuu vii koto ta'onji.

Ta'an keta'anji, kuu in ntyivi va'a ini. In ntyivi ja jani ini nasa iyonu ta iyo jikanu, suni jani ini de yu'u ta sa'an in tiñu vijin. Nduu iyo matu'unu tu iyo in ta'an keta'an va'ajinu. Ta'an keta'anji kuu ja nini na ndo'onu, de ndaku nuunu, suni jeku'un ini na in tundo'o ndo'onu. Suni nduu kantija ndi'i nuu ka'an.

Iyo ta ka'an nuunu, sukuan de kani kue ininu nuu in nakuu ja sa'an. Ta'an keta'anji, kuu ja nduu kiti ini tu ñanku sa'ao. Suni ndaku nuu sa'an in tiñu jee jin tiñu va'a ja nduu jininu sa'an. Ta'an keta'anji kuu in tu'un vii, in tu'un va'a.

Kuaiyoni kuu kuuyo in ta'an keta'an. Kanuu ja kuu ntyivi va'a ini, ja kuu tyindee ta jeneñu'un nda ndo'o, kuu in ta'an keta'anji.

Kuu jaa iyo in ta'an keta'anji. Kuu vii koto ta'onji. Jani ini nasa iyo nuu, nini kuu ka'an, suni ka'anunu tu nduu sa'a va'an, ste'en tiñu jee sa'an, suni nune de niki ndo'o.

Ta'an keta'ajin ku ja kuu kuni ndi'i nasa'an. Nikuu ta'an keta'an va'a nuujin.

Natee: **Leif Kristianson**

* SEP. Español. Tercer grado. Lecturas. México, SEP, 2011, p. 45.

Tee ña'nu jin tee luli ndeka ndixu'u*

Nakani nda ja iyo in tee luli ndeka ndixu'u, de skuitajiti, ta kua'anji kuanandukujiti, nijiniji ja yi'i nee ndati ini yavi kava, jende'e nuu yi'iti, ta nkentaji yu'u yavi kava nuu nka'anji ja ñukua yi'iti, nduu na ndixu'u na iyo, de ini yavi kava ñukua ndee in tee natatude de nijikatu'undeji:

—Nakuu ja nandukunu tee luli.

Nkatyi tee luli:

—Ndixu'usa skuitasa de nandukukisati, ja nkuu una kivi ja skuitasati de jinikisa ja ya'a yi'i ndati. A ñajinini ni ityi kua'an ndati.

Nkatyi tee ña'nu nuu tee luli:

—Tu kuu ininu kuninu ni ityi kua'an ndixu'unu, ne'e nko'o ve'eni.

Jikatu'un tee luli:

—Ninu ndeeni.

* Rosa Román Lagunas (compilación). *Antología de cuentos indígenas de Guerrero, México*, Conaculta, 2007, p. 60.

Nkatyi tee:

—Kuneni kutu, de nko'o ve'eni.

Ta ninkenta nduu ve'e tee ñukua de nkatyide:

—Nukunde'eda ja kenta ndoo ve'eni.

Ta nukunde'e tee luli de jiniji ndixu'uji, de nkije'eki kokon ne'eki. Ni si'ade ntyaji, ta nkuu ntyaji xita, de nijini ndika de suni ntyaji ndika, de nde yika ve'e jikonuu tyun. Ntyu'u ne'e tee luli de jinu kuano'o ve'e, ta nenta de nanaji nijikatu'un:

—Ninu je'enu.

Nakani ndi'iji ja ndo'oji nuu nanaji, ntyu'u ne'eki, nde saa de nduka jikaji jin ndixu'u, suni nduka jetiñu nda tee luli ja sa'aji nani tiñu ve'e.

Natee: **Hermilo Martínez Hernández**

Nana ña'nu jin uni se'e ñaniña*

Nakani nda ja nkindo in nana ña'nu jin uni se'e ñaniña, nuu ji'i yuva ndaji. Sanaa de jikatu'un inji:

—Nasa sa'asa ja kuu kotosa nda ta'ansa jin nana ña'nusa, a kuu tu ja ki'in jika ne'ensa.

Jeku'unji ityi de kua'an, ta nukunde'oji yu'u ityi de jiniji in ve'e kuijin, jikaji de nketa ve'e ñukuan, skajanji vie'e de nakune in tee ña'nu ja nkuu yaa vixi xini nani Nkandi, de nkatyi nuuji:

—Ya'a ini ve'e, kundee nuu teyu, de kajo in xita.

Ntyaji nduu xita, de jikatu'un tata Nkandi:

—Ninu jikanu.

Nkatyi tee luli:

—Tiñu jikasa ndukusa, tyi ndekasa nda ta'ansa jin nana ña'nusa de kuni ja kaji nda.

* Rosa Román Lagunas (compilación). *Antología de cuentos indígenas de Guerrero, México*, Conaculta, 2007, p. 28.

—Va'a sa'anū —nkatyi tata Nkandi.

Nke'e nduu ityi de kua'a nduu nuu ñu'un tuu ja vixi, de ndee ne'en ja vixi, de nkatyi tata Nkandi:

—Tu kaji in kuninu de katyinu tava tajini kajinu.

—Kuu —nkatyi tee luli.

Inka kivi de nije'en matu'un, de nintyaji in matu'un ndika, ta nenta tuku ve'e Nkandi de jikatu'un:

—Nduu ninkuu ininu kajinu in ja vixi.

De nkatyiji, ja nduu ni nkuu inji kajiji, tyi nka'aji ja nkuni tata Nkandi ta yaji yu'u jin na in ja vixi iyo nuu ñu'un tata Nkandi.

Natee: **Reynalda Bello Rodríguez**

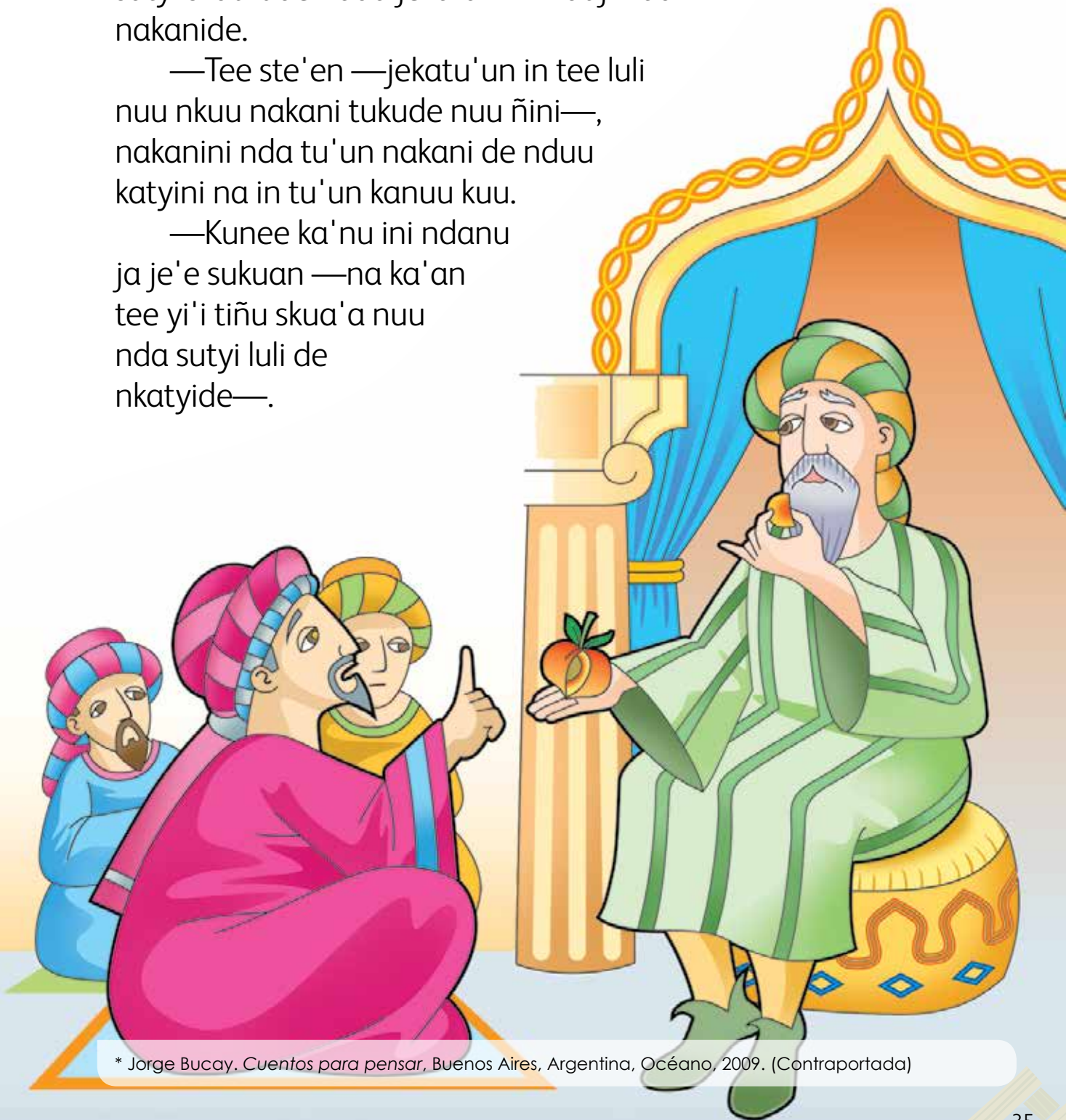

Tee yi' i tiñu skua' a nani *sufi**

In tee yi' i tiñu skua' a nini kuu ja nakanide tu' un nakani nuu nda sutyi skua' a ta ndi' i nuu satiñude, de sutyi skua' ade nduu jeku' un ini ndaji nuu nakanide.

—Tee ste' en —jekatu' un in tee luli nuu nkuu nakani tukude nuu ñini—, nakanini nda tu' un nakani de nduu katyini na in tu' un kanuu kuu.

—Kunee ka' nu ini ndanu ja je' e sukuan —na ka' an tee yi' i tiñu skua' a nuu nda sutyi luli de nkatyide—.

* Jorge Bucay. *Cuentos para pensar*, Buenos Aires, Argentina, Océano, 2009. (Contraportada)

Tava nduu kiti ini nuu, kaji ndoo in ndi'a na'nu.

—Nkuta'visa tee skua'a —nkatyi tee luli skua'a.

—Tava kuu sii ini ndoo, a kuu nasa'a ndooni ndi'a kajinu.

A kuu.

—Kuu, nkuta'visa —nkatyi tee luli.

—A kuu skuaty kuatyini de kajinu tyi neeni in yutyi luli, tava nduu u'vi kajinu.

—Kuu de suni nda'vi taani. Nkuu sa'a nava'asa ni tee yi'i tiñu skua'a.

—Nsu ja sa'a nava'anu, tyi maani katyi ja sukuan sa'ani. Sukuan kuu ini maani, kuneka'nu ininu xi'na kaji yu'uni de tajini kajinu.

—Nkuu sukuan tee yi'i tiñu skua'a —nduu ta'an inisa ja sa'ani sukuan nkatyi tee luli skua'a.

—De suni nkatyi tee yi'i tiñu skua'a:

—Tu katyini niku tu'un kanuu yi'i nuu nda tu'un nakanini, iin niku ja tajini ndi'a ja ntyaji yu'uni kaji nda nuu.

Ndikoni nuu Tutu ntyivi na'nu de nateeni.

Nda tiaka ja nduu kuu initi kuuti tiaka

Nde je'e nuu ñu'un ndute u'wa, ndututu nda tiaka ja nduu kuu initi kuuti tiaka. Nketa ndi'i nda tiaka na'nu, kiti kuatyí, nkenta ndaka nuu ndati, nkenta nde nda kiti na'nu jin nda kiti kuatyí ne'e. Ndututu ndati, ja je'e ja natu'un ndati in tu'un kanuu. Siki ja nduka kuni ndati kuuti tiaka, nduka kuuini ndati ku'un ndati je'en ndute.

Iyo in kiti ja kuu initi kuuti kiti ndee, tava kuu kunu nuu nda yuku, inkati suni kuu ini nduu saa de ndava sukun nde nuu viko, iyo inkati ja jani nduu kiti yuku tava ndava de kateje'e nuu nda nda'a ñutun. Ndi'i ndati katyi naku ja kuu ini ndati nduu ndati.

Tiaka xiñu luli ñukua ku ja nkatyi ja kuu ini nduu in tee luli. Nañi nukunde ndaka kiti ñukua, ja jini ndati ja nka'a tiaka luli ñukua, de jikatu'un ndati tiaka luli, nasiki ku ja kuu ini nduu in tee luli.

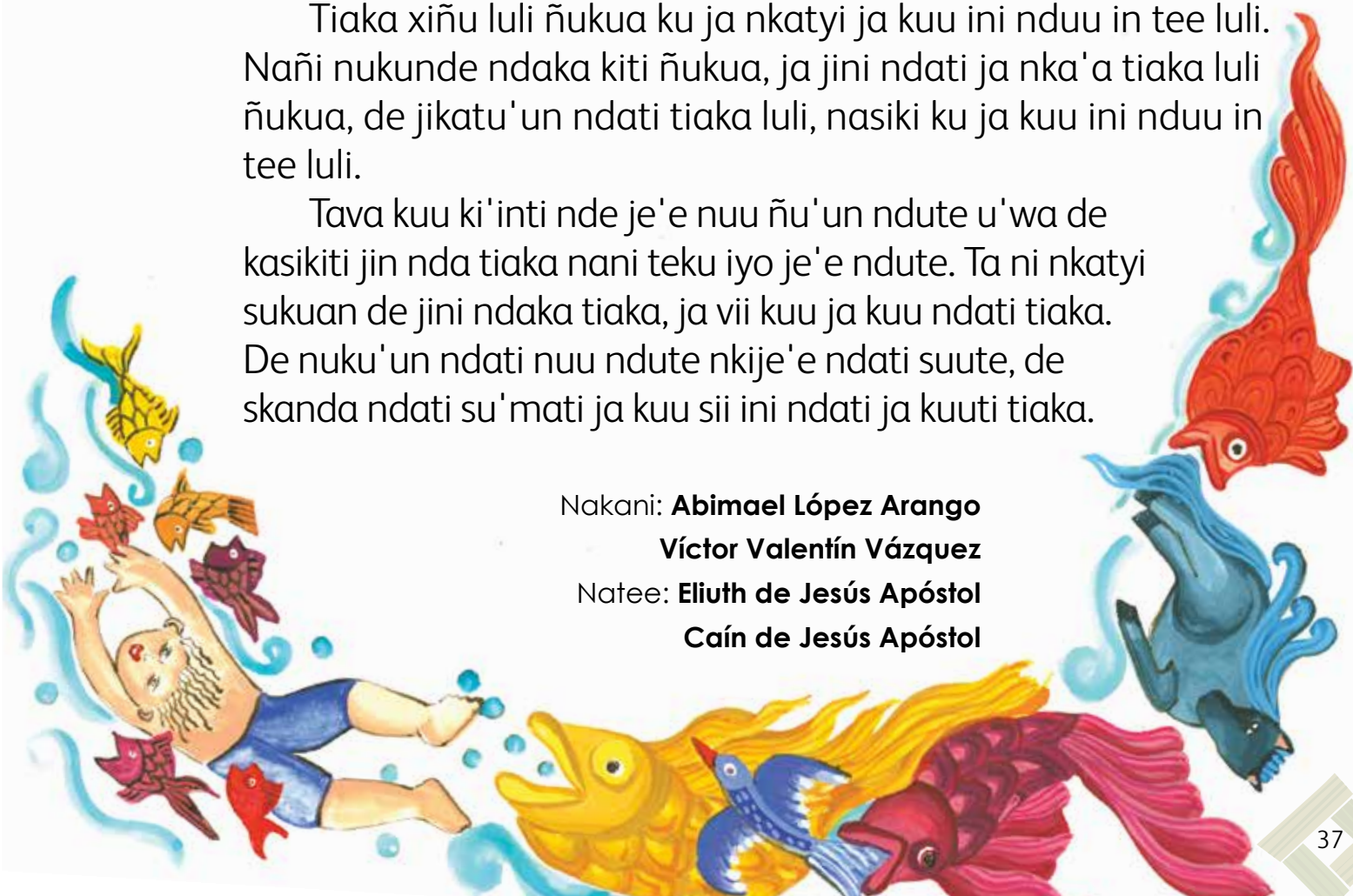
Tava kuu ki'inti nde je'e nuu ñu'un ndute u'wa de kasikiti jin nda tiaka nani teku iyo je'e ndute. Ta ni nkatyi sukuan de jini ndaka tiaka, ja vii kuu ja kuu ndati tiaka. De nuku'un ndati nuu ndute nkije'e ndati suute, de skanda ndati su'mati ja kuu sii ini ndati ja kuuti tiaka.

Nakani: **Abimael López Arango**

Víctor Valentín Vázquez

Natee: **Eliuth de Jesús Apóstol**

Caín de Jesús Apóstol

Tasu jin ndika'a*

Ninkatyí tasu nuu ndaa kiti yuku:

—Maa kii ini ndanu sta'an ndanu ndaa ntyivi ja kuu tee, nkuu nasa'o jin nda tyi ndito ne'e nda.

—Ka'an tu'unu —nkatyi ndika'a—, nduu na kuntee jin ndu'u. Matu'un ni kuu ja tatuni —de ste'en vixi nda tiin ka'nu.

Nkee ndika'a kua'anti yuku, kuanantudu in tee, tava ste'enti nuu ja suuti kuu ja xeen. Nkentati nuu ñu'un tee skuatyí tutun.

—Kajini ndo'o —nkatyiti.

—Nuku kajinu ndu'u. Nduu nasa'anu nuunu. Tu kuu ininu kajinu ndu'u kuntetu na ndi'i skuatyini tutuni —nkatyi tee.

Ta nikuun ni'inde kaa siki tutun, de ni ne'ne kaade siki tutun.

—Tu ndakui ne'e ndijanu —nkatyi tee ta'vi tutun— tyindee ndu'u tavanu kaani, tyin tutun ya'a.

Ta nka'an ndika'a ja tavati kaa yi'i yika tutun sa je'eti ne'ne. Ni kuu kueti tavati je'eti, jinu ne'e tee ta'vi tutun kua'an.

Ndiko ndika'a kua'anti, de nkatyiti nuu ndaa kiti yuku:

Maa ja ndaa ndija ja nkuu na sa'o jin nda ntyivi, ndito ne'e nda.

—Nde saa de jeku'un ini nda ndika'a ja nduu sta'an ndati tee, de yu'uti nde'eti tee.

Nanduku de natee: **Alfonso Martínez Merced**

* CONAFE, *El viaje de Oriflama y más leyendas. Cuentos de brujos I*, México, Conafe, (Colibrí) 1990, p. 16.

Nuu jikan nda savi ñuu Acatlán*

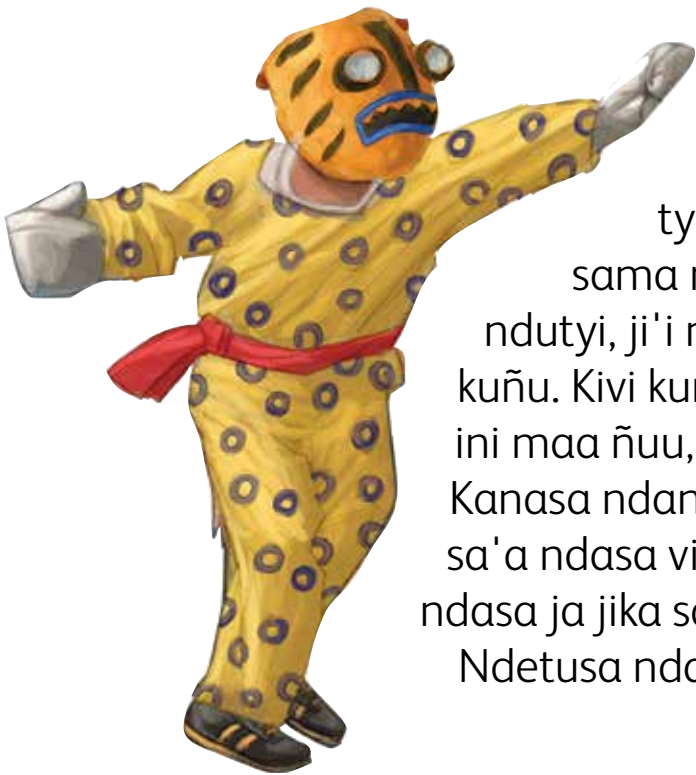
Maasa nani Yoltsin, iyosa una kuiya.

Ñuusa nani Acatlán. Nakanisa nasa iyo viko ñuusa a kuu 1, 2, 3 jin 4 yoo u'un.

Kivi xi'na ñu'un yoo u'un kije'e viko ñuu nuu jitaje'e de kanaa nda tee kuiñi. Kivi 2 yoo u'un, kuaiyo nda ntyivi ñuu ña'a jin tee je'en nda xini yuku nani Cruzco. Ñukuan kanaa nda tee kuiñi, suni je'en ne'e nda ntyivi xiko, kenta ntyivi jinimani ndeyu tyun jin xita kisi, de nakuatu ndasa nuu iñi ñutun ñu'un sama nda'a.

Ndaa tee kuiñi, jinimani nda ita luu nuu nda ña'a kuatyí ja ta'an in inda jin nda ña'a ja jika ndaji, suni kanaa nda tee kuiñi nuu ve'e savi, tava na kuun va'a savi.

Kivi 3 yoo u'un, je'en ndasa ñuu nani Comulián. Ja kaa xini yuku luli, ñukuan kanaa tuku nda tee kuiñi, juni tyu'un ndasa ita nuu Yaa ñutun ñu'un sama nda'a, tu nkuu de yaji ndasa nduja ndutyi, ji'i ndasa ndute vixi yuxi nuni jin xita kisi kuñu. Kivi kumi yoo u'un kanaa tuku nda tee kuiñi ini maa ñuu, sukuan jinu viko ñuusa ja nani Acatlán. Kanasa ndani kiji ndani ñuusa, de kuni ndani nasa sa'a ndasa viko ñuu, de suni kuni ndani nasa sa'a ndasa ja jika savi ini ñuu nani Acatlán. Ndetusa ndani Yoltsin.

* Rosa Román Lagunas (compilación). *Antología de cuentos indígenas de Guerrero, México*, Conaculta, 2007, p. 101.

Tio ndoo jin tioko*

Nakani nda ntyivi ña'nu, ja in jityi nuu tioko yu'u yuu ndute,
de naketa'anti jin tio ndoo.

Jikatu'un tioko tio ndoo:

—Nasa'a nuu ya'a.

—Nduku kini ja kajini.

—De ndo'o nakuu ja ndukunu —nkatyi tio ndoo.

—Ndute ya'a vaa ko'okini.

—Kuu nika tusaa —nkatyi tio ndoo.

Sade nkatyi tuku tio ndoo nuu tioko:

—De ndo'o tyi jikonuunu ndaka nuu, de nduu tatunu, de ndu'u ndo'o ne'eni de kuu jikani, kuu inini ndavani ta ndavanu, va sii kuu anonu de tu ndava sukun ne'o.

—Sukuan kuu ndija —nkatyi tioko—, tu kuu ininu kuu ki'ini jin ndo'o nuu sukun, tava kuninu, nasa ndo'o nuu sukun.

—Kuu de ko'on —nkatyi tio ndoo de nkusi ne'e ini ti.

Ndaa tio ndoo sikitioko de ndava nduuti nuu sukun. Ta nkenta nduuti nuu taty, nkatyi tio ndoo nuu tioko:

—Xininu nde'e ne'e je'en.

Nkiti ne'e initioko de nkatyi ti:

—Tu ka'an tukunu de skoyo ndijani ndo'o nuu taty.

Ntyu'u ne'e tio ndoo, de nduu ni nka'a ka ti, sanaa de naati de nka'an tukuti:

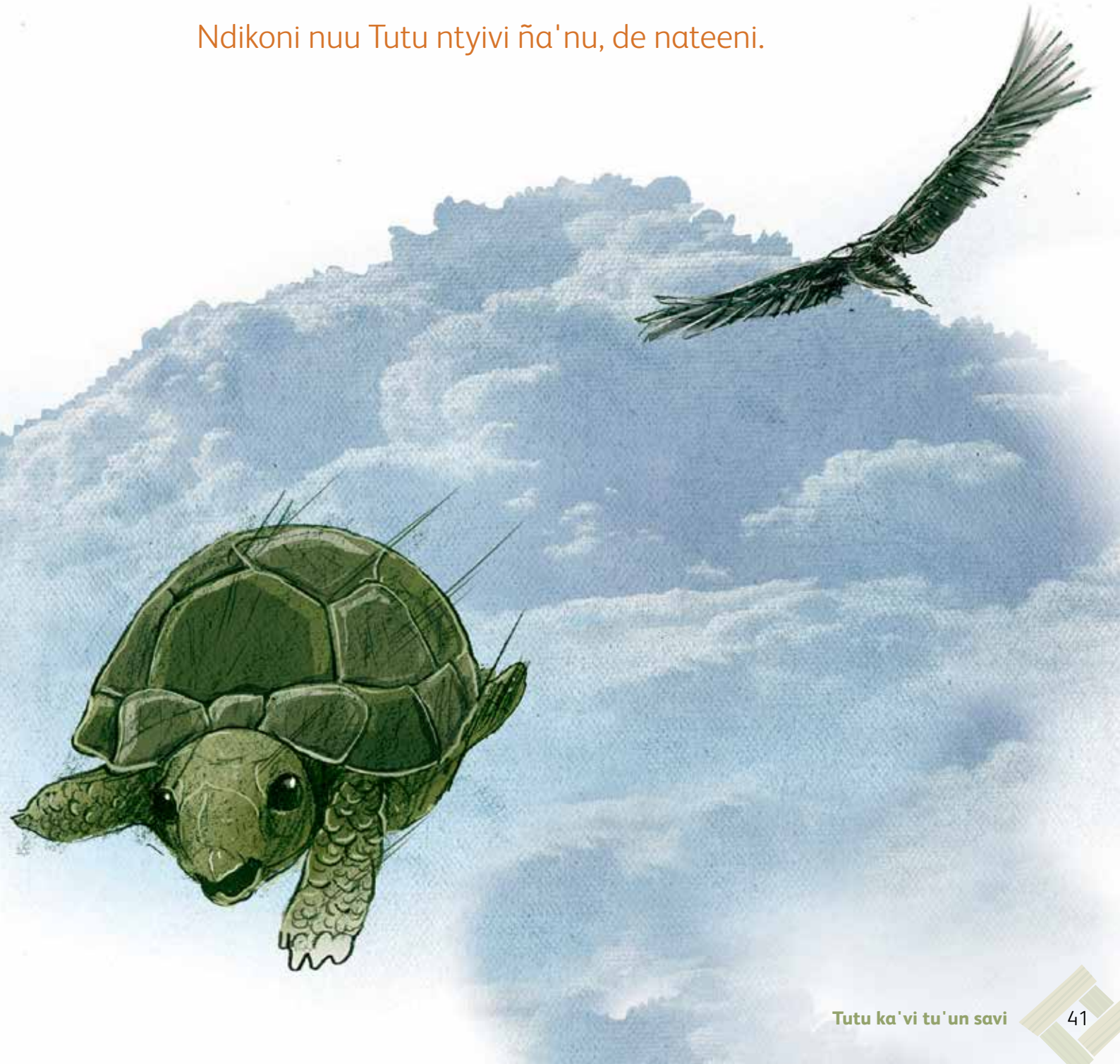
* CONACULTA. *Relatos zoques. Dũ ore'omora'mbü jaye*, México, Conaculta-DGCP, (Lenguas de México, 17) 2002, p. 37.

—Xininu nde'e ne'e je'en.

Katyi jini tioko, nkiti ne'e initi de skoyoti tio ndoo, de nda'vi yiki tio ndoo, de nana ña'nuti nkuuña ña'a tatan, de nkuu nasu'vaña yiki tio ndoo, nastin ta'an nuu nda'vi, sukuan kuu ja nii na'a nde mita nuu ndee ta'an yikiti.

Natee: **Inocencio Domínguez D.**

Ndikoni nuu Tutu ntyivi ña'nu, de nateeni.

Tu'un uni ndatiñu*

Sanaa jani ini ndatiñu nuu yoso ko'o yaji xita, ja natu'un nda jin teyu jin yiyi. Ndututu ndi'i uni tan ini ve'e ndiko, nkatyi nda nuu tina kike'enti nda ja je'e ja nduu kuu kaka ndaa.

Ta nkenta ndi'i uni tan, de nka'a ndatiñi nuu yoso ko'o yaji xita:

—Nakanani nda ndo'o, tava nato'on nasa kuu ja sa'o nuu tundo'o ndo'o. Ndu'u ndo'o ne'eni tyi nani ndatiñu tyiso nda nuuni, nduu taji nda xita kajini, kuatyí jetiñu nda ndu'u ja kundisoni ndeyu kaji nda, kuatyí ndi'i kumi jeto'oni kuu yaji va'a.

Ta nkije'e ka'an teyu, de nkatyi:

—Suní sukuan ndo'oni, tani ndo'onu, jini va'ani ta nduu vee nda jeto'o, ta kuakuu kaji nda xita, ta kuandi'i ndatiñu yoso nuu nuu.

Sade suni nka'an yiyi:

—Kuu ka nda ndo'o, tyi nduu ndo'o ne'e ndanu, nda ndu'u kuu ja ndo'o ne'eka, ñatin kuu ndani, ta tyu'un nda xini tikute xini ndani, tyi'i nda tutun xiin ndani de stiin nda ñu'un, de kije'e ndani kayu ne'en ndani, ke'en ne'en kivi de kuntee ndani nduu va'a ndani.

Nuu jini nda tutun de suni nka'an nda:

—Maa ka'an, ka'an ndanu, saa nkaku ndanu ja kundo'o, de ken'de ini ndanu, tyi jakuka kuu ja ndo'o ndanu, nsuu nda ndu'u. Nda ndu'u tyi ji'i ndija ndani ta teñu'un nda ndandu'un, nduu ndani yaa, de nduu ka'an, ka'an ndani.

Natee: **Aurora de Jesús Cruz**

* Rosa Román Lagunas (compilación). *Antología de cuentos indígenas de Guerrero*, México, Conaculta, 2007, p. 113.

Tee jin iso*

Tu'un ja nkuuna'a ne'e ja nkuu, in jityi jakin tee nuni nuu ñu'unde. Nuu una kuvi je'ende'e de nuu itude, de jinide ja vii ne'e nda'vi viyu nuu ñu'unde, sii nkuu inide kuano'ode ve'ede de naktyi nuu ña'a si'ide. Ntya'a kivi de je'ende'e tukude itu, tuu ja ja'nu, ja'nu jaku suu matikun'du ne'e, de jani ini de nkatyi:

—Kiti yaji itu, nakuu ja sa'ani de kunini na kitiku, de nkua'ani ka tu'un kaji itu, tyi koto sti'i de ni'i ni niñi.

Je'en tuku inka kivi jekoto nuu itu de kuni na kiti yaji itu, ta nkentade nuu itu ñu'un in iso ka'nu yaji itu, kuaty jiniti nuude jinu ne'eti kua'anti, de nkakuti, de jani inide: “Nini kuu ja nani'i kini iso”.

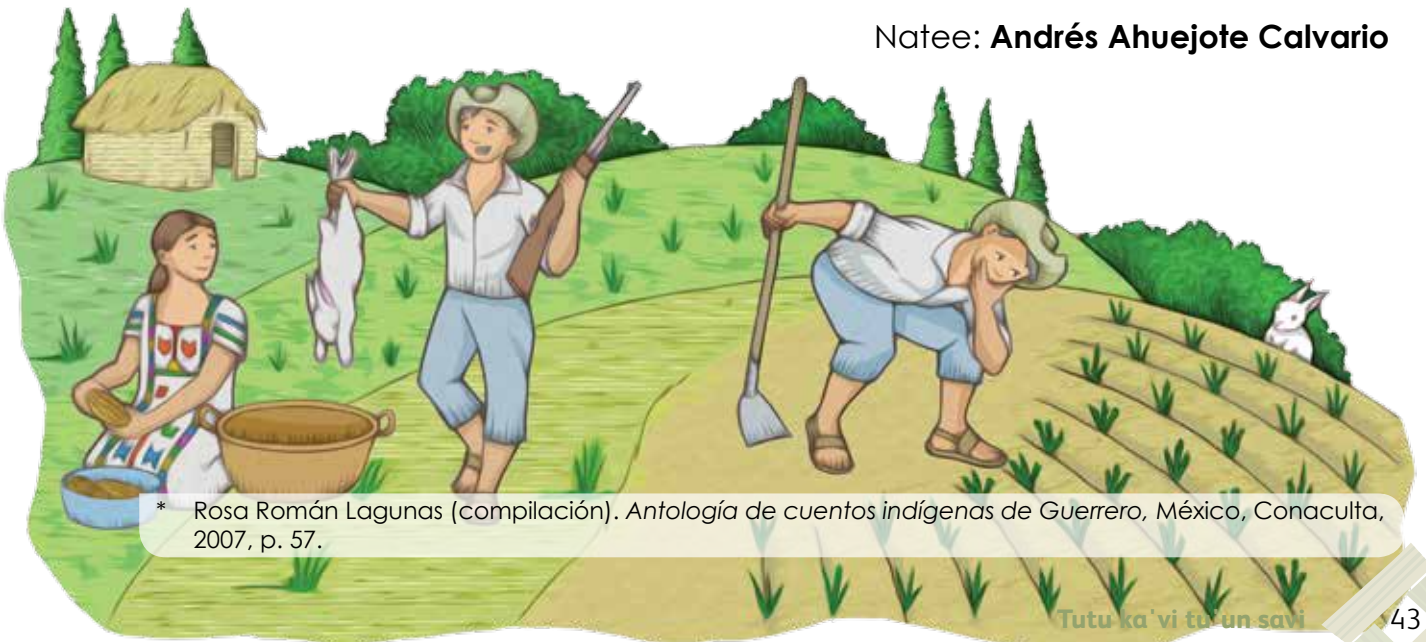
Je'en nanduku nuu kua'anti, ninu nkiviti, de nduu ninani'iti, de ndiko kuano'o ve'e, nuu nenta de nkatyi:

—Steen ki'in ne'e tukuni, sanaa ni'ini iso kui'na, ki'ini jin tujii.

Ta nketa tuku nuu itu, de jini ja ñunee iso yajiti itu, ni ndivi iso, jini ja ji'iti de jenake'en iso, de nkuu sii ini de kuano'o ve'e, ta nenta de nkatyi nuu ña'a si'i, na sa'a ña ndeyu iso kaji nda, ndi'i nda ntyaji ndeyu iso, de nkuu sii ini nda, de nkatyide:

—Steen ki'in tukuni nuu itu, sanaa kuu tivini inka iso, tyi asin ne'en nkuu ndeyu iso ja ntyajo mita.

Natee: **Andrés Ahuejote Calvario**

* Rosa Román Lagunas (compilación). *Antología de cuentos indígenas de Guerrero, México*, Conaculta, 2007, p. 57.

Ndijako jin tiva'vu*

Nakani nda ja ndo'o ndijako jin tiva'vu. Ndee ndijako yi'ituuti in yuu ka'nu de nkenta tiva'vu, de jikatu'un tiva'vu nuu ndijako.

—Ndijako na kuu ja yi'i tuunu.

De nkatyi ndijako:

—Yuu ka'nu ya'a yi'i tuuni, tyi koto tuu de snaa ñayivi.

De jikatu'un tuku tiva'vu:

—Ndijako de anintatu ja yi'i tuu nuu yuu ka'nu jiña.

De nkatyi ndijako:

—Ndatu ne'eni.

Nkuu sii ne'e ini tiva'vu, de je'e tu'un tyinteeti ndijako, de nkatyiti:

—Kituuni yuu ka'nu jiña, tava ma tuu de snaa ñayivi, de suni snaa ndayo'o, de tu kuu ininu de ki'in ndukunu ja kajo, de kuntetuni ndo'o.

Ni nkatija ndijako de kua'an ndukuti ja kaji nduuti, de nkuu kue ne'eti, de nduu ni nenta ñamati, de nkije'e kokon tiva'vu, de nkatyiti:

* Rosa Román Lagunas (compilación). *Antología de cuentos indígenas de Guerrero, México*, Conaculta, 2007, pp. 49-50.

—Na naa nika ñayivi, tyi siani yuu ka'nu, kokon ne'eni.

Ni siati yuu ka'nu de kua'an nandukuti ndijako. De nani'inti ñunee nuu min'de yaji tyikin, de nkatyiti:

—Nista'vi nuu ndu'u, nkatyi nuu ja ndikonu, de nduu ni nentanu, mita tyu'un naanu nuu kuatyinu.

—Nasa katyinu.

Nkatyi ndijako:

—Tiva'vu ma kiti ininu, tyikin ja jityi ya'a yaji kini.

De nsi'a ndijako in tyikin ja jityi nuu tiva'vu, de va'a ne'e ntyaji tiva'vu tyikin, va'a ne'e yaji kuniti de jikanti inka tyikin nuu ndijako, de nsi'a in tyikin yi'i nde jin iñu nuu tiva'vu, ta ntyajiti de nikivi ne'e iñu yu'uti, de sani nukana nduvati.

Ndikoni nuu Tutu ntyivi ña'nu, de nateeni.

Kuku jin tyin*

In kivi jiso tyin nda se'e luli kuku, de jaku, jakuti, ñu'unti, de tioto yu'u itin ja yi'iti ini yaviti jiniti ja jaku, jaku kuku, nkeeti iluli yu'u yaviti de jikatu'unti:

—Nuku jakunu.

Kiti ini kuku de nkatyiti:

—Kua'an ityi tyukuan, nu'un tikani. Nduu kuu ki inini nantu'uni jin ndanu.

Jaku ii kuku, de nduu ninkiti ini tioto yu'u itin, de nkee tukuti yu'u yaviti, de jikatu'unti:

—Nuku jakunu kuku luli.

Sade nkatyi kuku:

—Nuku ma kuakuni, de tyin kua'anji nda se'e lulini.

De nkatyi tuku tioto yu'u itin:

—Kinake'en kini se'enu, tanuu in yitiku ja jetiñunu ta kiku nuu sa'manu.

* Rosa Román Lagunas (compilación). *Antología de cuentos indígenas de Guerrero*, México, Conaculta, 2007, p. 119.

Jenkuiñi kuku ja jakuti, nantukuti yitiku kikuti sa'mati, nasi'ati nuu tioto yu'u itin, nduu sii ini kuku ja kuanake'en tioto nda se'e luliti. Kua'an tioto yu'u itin kuananduku tyin, ta nketati yavi nuu yi'i tyin, de kixin tyin jin nda se'e kuku. Nke'en tioto yitiku de nkiniti xini sala tyun, ni ka'an janiti.

—A vay, kini ñama xini sala lulini.

De ni ntete salati. De ntyaa nda kuku luli kuano'o ndati jin tioto yu'u itin, nuu si'i ndati, ja nkuu sii ne'e ini nuu nenta nda se'e luli de nakueta'vi nuu tioto yu'u itin, de suni jikatu'un:

—Nasaa nditani nuunu ja ntyindee nuu ndu'u.

Nkatyi tioto yu'u itin:

—Kunimani in tije'en ndutyi jin ndika kajini.

Ste'en kuku ninu iyo tije'en ñu'un ndutyi jin ndika, de ntyaji, ntyaji tioto yu'u itin.

Natee: **Viki Matías Arcángel**

Iso jin tiva'vu*

Iyo in jityi iso jin tiva'vu. Nkatyi iso nuu tiva'vu:

—Yityi ne'eni ko'oni ndute, de nduu na ndute ñu'un ya'a.

Iyo katyi tiva'vu. De jika, jika nduu kua'an nduu, nuu nkuu jika kua'an nduu de nkatyi tiva'vu:

—Nkuteenika kakani, ntatu ne'eni, a natatu ndoo inunu.

Nkatyi iso luli ja va'ani tu natutu nduu in nunu. Je'en nduu nuu konta'vi ñutun ñukuan natatu nduu ti. Nu nkuu natatu nduu, nuku'un nduu ityi de kua'an tuku nduu, sanaa de nijini iso in ja xiñu ini xe'va. De nkatyiti nuu tiva'vu:

—Nako'on kinte'o nakuu ja xiñu ndee vee ñukua. —Ta nketa nduuti ini xe'va, de jini nduuti ja ndute kuu ja xiñu ñukua.

Ji'i nduuti ndute iyo ndoo. Nu nkuu ji'i nduuti ndute, kuano'o nduti nuu konta'vi ñutun, de nkatyi iso nuu tiva'vu:

—Vii kuu ja natatu nuu konta'vi tu nkuu ji'o ndute.

Nkuu natatu nduuti, de nakoo iso de kua'anti, ta nkenta yu'u soko nuu ñu'un ndute, nukunde'eti je'e soko de jini inka iso, ja tani kaa maati kaa, nkanati nuu tiva'vu, na tandee yu'u soko de nakuni ja jiniti, de nkatyiti nuu tiva'vu:

—Kuiñi yu'u soko ya'a de kuninu ja ini ndute ya'a ñu'un inka tiva'vu ja inuu ka jin ndo'o. Ta jekuiñi tiva'vu yu'u soko ñama ne'e nkuu iso de ntyinda'ati tiva'vu kua'an ini soko. Jinu ne'e iso kua'anti, nduu nijiniti a kee tiva'vu a nduu, kuatyí ja jiniti kuu ja ñu'un tiva'vu suuteti ini soko.

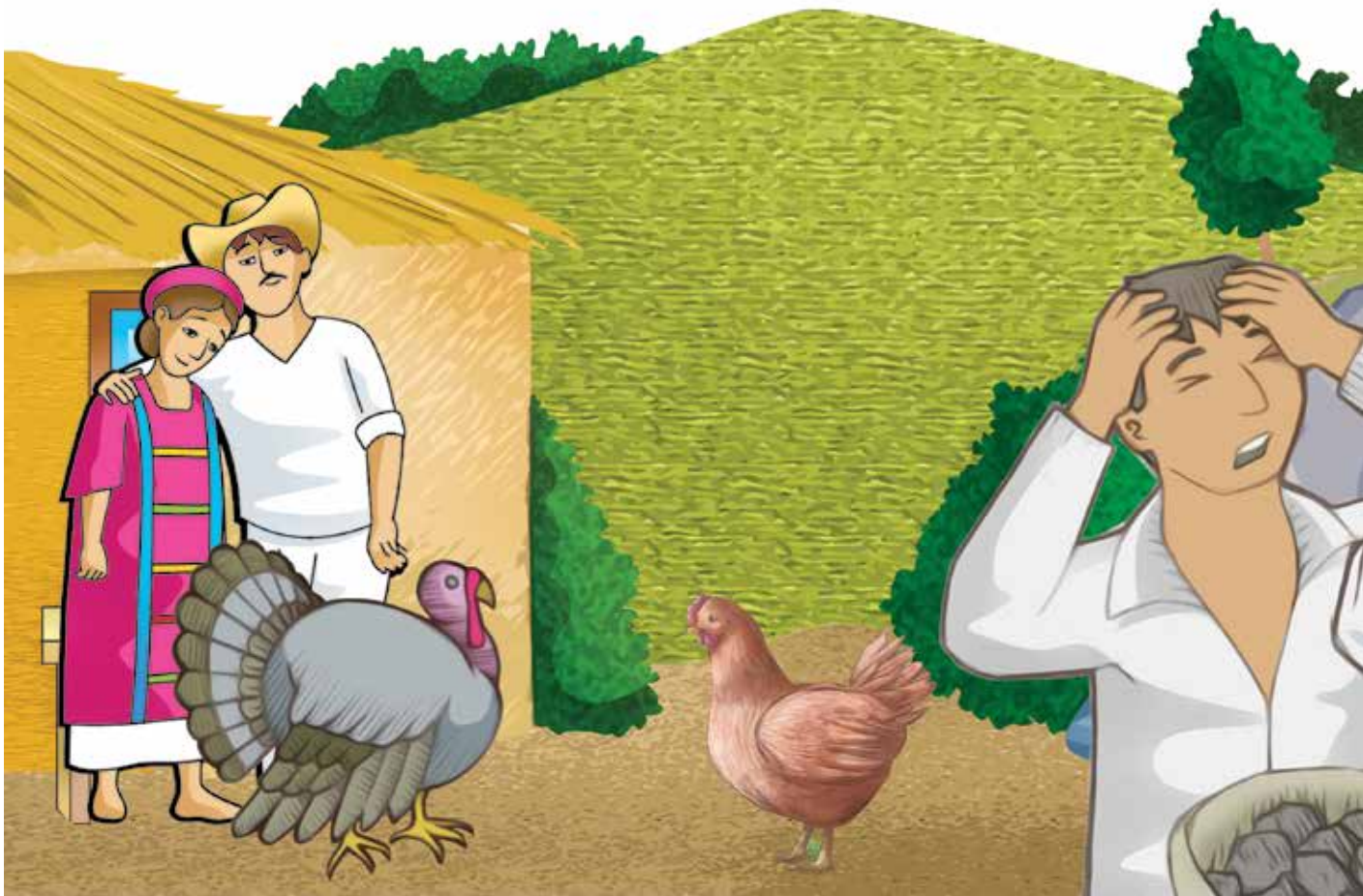
Natee: **Bernardino Sastre Tito**

* Rosa Román Lagunas (compilación). *Antología de cuentos indígenas de Guerrero*, México, Conaculta, 2007, p. 46.

Tee ndo'o nda'vi*

Nakani nda ja nkuna'a ne'e ndee in tee ndo'o nda'vi, nduu ni ni'inde xu'un ke'ende xtiki si'i kuu ku'ni jaku xikui, a in kiti so'o kani kundiso tutunde. Ni iyo uni se'ede, de nuu ja'nu ndaji, nitanda'a ndaji, de suni nukunde siin ndaji. Nuukuu siin ndaji de suni jani ini ndaji nakuu ja sa'a ndaji de ni'in ndaji xu'un tava nduu kundo'o nda'vi ndaji, tyi nuu yuva ndaji nduu nani'i ndaji, tyi nduu naneva'ade ja kunimanide nuu ndaji, ndeka uu nutu'un tyun jin in tyusana.

Tee ndo'o nda'vi ni jani ini, ja kunimani in ndivi tyun saana nuu nda se'e tava natyiso ndajin tila jin ndivi tyun sana, ta

* Rosa Román Lagunas (compilación). *Antología de cuentos indígenas de Guerrero, México*, Conaculta, 2007, p. 119.

nda'vi vili luli de koto ndaji de kua'nuti. Uu se'e yiide kuatyí ni'in nduu ta'vi nduu, de nintyaji nduji ndivi, nduu ninkatija nduují nuu yuvaji. Inka se'ede tyi nisa'a ta nikatyide, natyi'iji ndivi tyun sana tyin ñi'i, de nuu in yoo de nda'vi vili luli. Ja'nu ka'nu vili sade nixiko, xu'un ja ni'in jin vili, ninke'e in kini, je'e va'a ja ntyajiti de ka'nu, ka'nu nkuuti, de suni nixikoti, xu'un ja ni'in jin kini, ninke'en in xtiki, ni je'e va'a ntyajiti de ka'nu, ka'nu nkuuti de nixikoti, xu'un ja ni'i ja xiko xtiki, nake'en tuku uu xtiki ka'nu. Nu ja'nu de neñu nduu xtiki ka'nu suni nixiko nduuti, de nketa xu'un de nke'en kumi xtiki ka'nu. Sukuan nisatiñuji nduka ndo'o kuekaji, de kuatyí in ndivi tyun sana nkije'ejí jin tiñu sa'aji. De nduu ñaniji ja nduu ninkatija nuu yuva, ndo'o kueka ii tani ndo'o maa tee ña'nu.

Natee: **Ismael Crisóstomo Morales**

In ndixikui ja kuu ña'a luli*

Nakani nda ja iyo in ña'a jin uni se'e: sutyi xi'na ñu'un nani Pedro, ja uu nani Tito, jin sutyi uni nani Juan. Xi'na ñu'un nitanda'a Pedro, sade nitanda'a Tito. Kata ndee maa Juan, de je'en di'i uni nuu sa'a tiñu. Nini ku ja jini nda ja ya'a in kiti so'o kani, ndisoti in ñunu tutu xii, de jani ini Juan: “Nkinde'e kini nakuu ja ñu'un tyin ñunu tutu xii, ja ndiso kiti so'o kani ñukua de sa'a kui'nani in luli”.

Sanaa nka'a tyin ñunu tutu xii:

—Maa sa'a kui'nanu ndu'u, tu sukuan sa'anu de tanda'anu jin ndu'u.

De nduu ni nke'e Juan ndatiñu ñukua, sukuan jika ka kivi, de ni jinu ini jeke'en ñunu tutu xii ja ndiso kiti so'o kani, de tyin ñunu ñukua ñu'un in ndixikui, de ñankuuka sa'a de nitanda'a jin ndixikui, de kua'a jika nini ku ja ñu'un ndixikui tyin in ñunu luli yi'i xe'e. Ta je'en nakete de natyu'unti nuu ndute, de suni skutyi va'a ndixikui, sukua ni kuu nduu ndaka kivi, sanaa de nkatyi ña'a xiin se'e yii, ja nandiko ndi'i nuni se'e januña, de

* Rosa Román Lagunas (compilación). *Antología de cuentos indígenas de Guerrero, México*, Conaculta, 2007, p. 35.

kuniña nikuu ja va'a ka ndiko, nde'e va'aña ni se'e januña kuu ja ndiko va'aka, ndixikui ñukua va'a ne'e nisa'ati xita, nde najee tyin xitati ndeeti ndikoti. Sukuani ntya'a ka kivi, de suni kuu jinu ini Tito jin Pedro ja tanda'a nduu.

Kua'an nuu in ñuu kaa ñatin nuu ndee nda. Suni ndixikui ñukua jinu ini tanda'a, de kua'an nda, ta nkenta nda yu'u yute de ndixikui ñukua kuu ini kutyi de nkatyi:

—Sia ndu'u ya'a, tyi kutyini, tu jininu ja kee na in kiti makuu yu'u nuu.

Ni ndiviti nuu ndute kua'anti de nkuu kueta in luli, sanaa de nuu ndute ñukua nenda in kiti ndee. Nataji tee kuaty ñukuan kua'angi, nana'aka de nenda inkati, ja sandi'i de si'i ne'e kaa in ña'a kuaty nenta, de kua'an nduu nde ñuu nuu nitanda'a nduu. Kusa nsa'vi ini ntyivi ñuu tyi si'i ne'e kaa ña'a kuaty ja nitanda'a jin Juan, suni nitanda'a nduu ñani Juan, sukan nitanda'a ndi'i uni ñani.

Nuu nkuu nitanda'a nda de jeno'o nda nde ñuu, ñukua iyo viko tanda'a uni ñani. Ji'i nda de suni ntyaji, de nda'an ne'e ini ña'a ja si'i ne'e ka, de suu kuu ndixikui.

Natee: **Eidai González Torres**

Tu'un kiti yuku*

Nde ta jekoo ñayivi, ndi'i nda kiti yuku a luliti a na'nuti, nduu na sivi ndati niku, nde nuu nkaku Yaa Ii de nkatyi:

—Kivi mita nastutu ta'an ndanu in ni nuu, tani kaa ndanu, tava katyini nasa kunani ndanu.

Sukuan ninkatyι Yaa Ii:

—Ndaa ndo'o kana ndanu in ta'a ndanu, na kue nuu iyo, ñukuan katyini nasa kunani ndanu.

Sukuan nkana in, in nda kiti yuku, tanuu, ndati nkenta, de je'en ndati nuu iyo Yaa Ii, de nkatyi nasa kuu ja kunani ndati:

—Ndaa kunani, kiti ñii so'o le'le.

Ta nenda nda nuu iyo ta'an nda de katyi:

—Yaa Ii, nkatyi, ja su'va kunani ndoo.

Nunkuu de kusii ne'e ini nda kiti yuku, tyi ja ni'i ndati sivi luli ndati, sava ndati ndee katu nda'a, de kiti so'o kani kuu ja kiti ini tyi ñakuu jeku'un ini nasa kuu ja kunani.

—Ndaa ndo'o kunani ndanu kiti katyi.

De sava ityini ninaa tuku kiti so'o kani nasa kuu ja kunaniti, de kua'an tukuti nuu iyo Yaa Ii, tava katyi nasa kuu ja kunani ndati, nketa de nkatyi:

—Naa tukusa nasa nkatyini ja kunani ndasa jin ta'ansa.

De Yaa Ii, nkatyi:

—Nda ndo'o kunani ndanu kiti ndee.

Sava ityi ni kuano'o kiti so'o kani, de naa tuku nasa nkatyi Yaa Ii, ja kunani ndati jin ta'anti, de inka jityi ndiko tuku nuu iyo Yaa Ii, de nkatyiti:

—Ndiko tukusa, tyi sava ityi nikua'asa de naasa nasa nkatyini ja kunani ndasa jin ta'ansa.

* Rosa Román Lagunas (compilación). *Antología de cuentos indígenas de Guerrero*, México, Conaculta, 2007, p. 53.

De nkatyi tuku Yaa Ii:

—Nda ndo'o kunani ndanu kiti so'o kani, ma naa tuku nasa nkatyini ja kunani ndanu, ja nkuu uni jityi ja katyini nasa kunani ndanu.

De nkatyi kiti so'o kani:

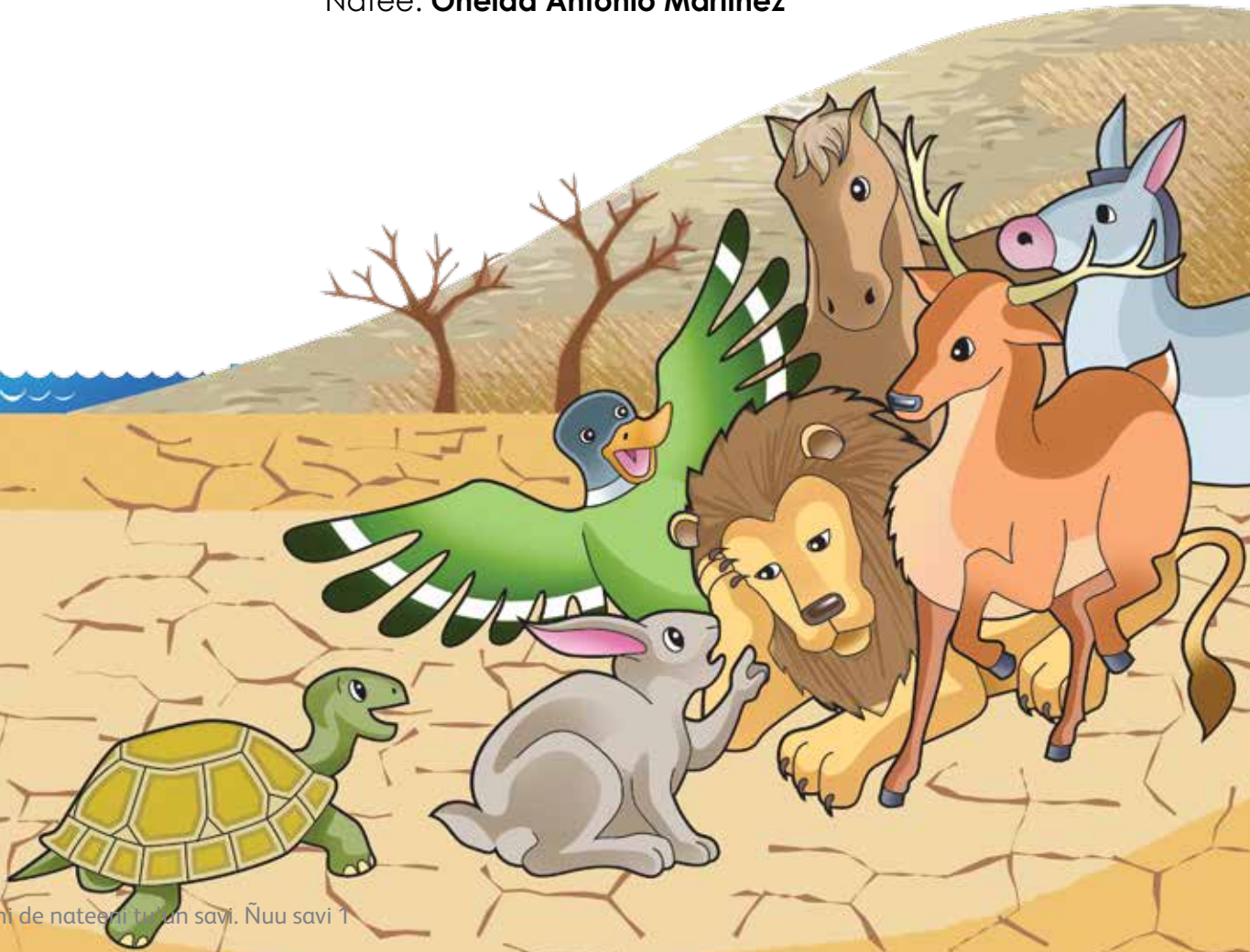
—Kunee ka'nu ini, manaasa ka.

Nentati nuu ndetu nda ta'anti de nkatyiti:

—Yaa Ii, nkatyi nuuni ja nda yo'o kunani kiti so'o kani.

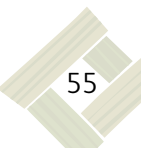
Sava nda kiti so'o kani nkuu sii ini ndati, nkatu nda'a ndati, sava ka ndati nktiti ne'e ini, de nkatyi ndati, ja nda kiti so'o kani kuu ja ndo'o ne'e ka. Nde mita de nduu na jini na siki kuu ja nda kiti so'o kani, naa ndati siviti, xi'na ñu'un kunani ndati kiti kati niku.

Natee: **Oneida Antonio Martínez**

Notas

[illegible]

Notas

This image shows a blank sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

• • • • •

En este Libro de lecturas se han contemplado textos de diferentes autores y pueblos, obras que permiten desarrollar la habilidad de la lectura en voz alta y la identificación de algunos elementos básicos que dan sentido a nuestra lengua escrita; así también se consideraron textos recreativos que permitirán poner en juego la imaginación del lector.

Nuu tutu ya'a yoso tu'un ja natee nda ntyivi jani ini ja kuu ka'vi, de kuni nasa iyo Ñuu nuu ndee nda, de kuu skua'ani ka'vi va'ani, tu'un savi, de suni kunini nasa natee tu'un savi, nuu jeku'un ini ka'vi nda ntyivi kasiki de natu'un jin tutu ka'vi.

DISTRIBUCIÓN GRATUITA
TUTU JINI MANI

Este programa es público, ajeno a cualquier partido político. Queda prohibido su uso para fines distintos a los establecidos en el programa.

Tu'un savi • Ñuu savi 1 • Tu'un savi • Ñuu savi 1